

Lázár Imre

„Képeikkel hazatértek”: Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet indiai művészi tevékenységének magyarországi recepciója

Kivonat

Két magyar művész, Sass Brunner Erzsébet és lánya, Brunner Erzsébet 1929-ben indult el Magyarországról Indiába, hogy – rövidebb megszakításokkal – ott éljék le életük további részét. A szubkontinensen elismert művészekké váltak, munkáikat a legrangosabb állami gyűjtemények őrzik. Ottani művészi tevékenységük magyarországi fogadtatása az idők során változó volt, sikereik szenzációéhes tálalásától alakjuk nevetségessé tételéig, politikai-ideológiai okokból történő agyonhallgatásuktól hivatalos elismerésükig, kulturális diplomáciai példaképpé emelésükig terjedt. Az indológusok és egyes vezető művészettörténészek elismerő véleménye ellenére munkásságuk megítélése a mai napig nem kapta meg az őket megillető helyet a hazai művészettörténet-írásban. A tanulmány végigköveti a róluk alkotott kép alakulását a magyar médiában, könyvekben és tudományos publikációkban.

Kulcsszavak: Sass Brunner Erzsébet, Brunner Erzsébet, magyar–indiai kulturális kapcsolatok, művészettörténet

„They returned home with their pictures”: The reception of the Indian artistic activity of Elizabeth Sass Brunner and Elizabeth Brunner in Hungary

Abstract

Two Hungarian artists, Elizabeth Sass Brunner and her daughter, Elizabeth Brunner, left Hungary for India in 1929 to live – with brief interruptions – the rest of their lives there. They have become respected artists in the subcontinent, and their works are preserved in the most prestigious state collections. The Hungarian reception of their artistic activity there has varied over time, ranging from sensationalizing their successes in India to ridiculing their character, from being ignored for political-ideological reasons to being officially recognized and elevated to a cultural diplomatic role model. Despite the appreciative opinions of Indologists and several leading art historians, their work has not yet received the place it deserves in Hungarian art history writing to this day. This paper traces the changes of their image in the domestic media, books, and academic publications.

Keywords: Elizabeth Sass Brunner, Elizabeth Brunner, Hungarian–Indian cultural relations, history of art

Az indulás

1929. május 29-én két magyar nő, Sass Brunner Erzsébet (1889–1950) és leánya, Brunner Erzsébet (1910–2001) Gyékényesnél átlépte a magyar határt, hogy hosszú, veszélyekkel és gyötrelmekkel teli, Itálián és Észak-Afrikán át vezető utazás után 1930. február 17-én megérkezzenek Indiába, ahol azután életük nagy részét töltötték.

Sass Brunner Erzsébet (leánykori nevén Farkas Erzsébet) Nagykanizsán született. 1908-ban beiratkozott Brunner (művésznevén Sass) Ferenc (1882–1963) Nagykanizsán akkor megnyílt festőiskolájába. Sass Ferenczy Károlyt, Hollósy Simont és – ahogyan ő maga fogalmazott – „a Természetet” tartotta mesterének. Farkas Erzsébet a legtehetségesebb tanítványának bizonyult, mesterén keresztül a nagybányai iskola örökségét szívta magába, elsősorban a *plein air* festészet technikáját tanulta meg tőle.

Farkas Erzsébet és Brunner Ferenc 1909-ben házasodott össze. Ettől kezdve a festőnő Sassné Farkas Böske (SFB) néven jegyezte a képeit, külföldön pedig az Elizabeth Sass Brunner nevet használta. Ennek magyar változataként itthon Sass Brunner Erzsébet néven emlegették. Férjével együtt többször is kilátogatott Münchenbe, Hollósy mesteriskolájába. 1910-től már rendszeresen állított ki, eleinte férjével együtt, majd csoportos és egyéni tárlatokon is, többek között a Műcsarnokban és a Nemzeti Szalonban. Egyetlen gyermekük, Brunner Erzsébet, aki szintén neves festőművész lett, 1910. július 1-jén született. Ő külföldön Elizabeth Brunner néven vált ismertté.

Az első világháború borzalmai alkotói és magánéleti válságba sodorták a házaspárt. Sass Ferenc reményvesztett emberré vált, művészi ambícióit feladta, csak nagyon ritkán nyúlt az ecsethez. Sassnét is mélyen érintette ez a válság, ugyanakkor nem volt képes arra, hogy feladja hivatását. Felvette a harcot művészete megújulásáért. Mivel a házaspárt a közös művészi célok tartották össze, alkotói meg hasonlításuk egyben magánéleti elkülönülésükhöz is vezetett. Bár formálisan nem váltak el, Sassné 1923-ban Budapestre költözött, férje Nagykanizsán maradt. 1925-ben lánya is követte a fővárosba.

Sassné 1925-ben bőjtölni kezdett, és 28 napig minden ételt megtagadott magától. A koplalás után személyisége a spiritualitás iránt vált fogékonnyá. Művészete is megújult, új kompozíciói látomásait, misztikus élményeit tükrözték. Nagy sikert aratott a Nemzeti Szalonban, az akkori legrangosabb magyarországi kiállítóhelyen. Különösen nagy visszhangot váltott ki *A szeretet napja* című nagyméretű, Krisztust ábrázoló képe, amelyet 1928-ban, a Nemzeti Szalon Nagy Tavaszi Kiállításán mutatott be. 1928-ban a Balatoni Társaság művészi képeslapsorozatban jelentette meg festményeit, 1929-ben a Berzsenyi Társaság dicsérő oklevélben részesítette. Neve már Barbarits Lajos 1929-ben megjelent Nagykanizsa-monográfiájában is szerepel, aki annyit jegyez meg róla, hogy

„Farkas Ferenc városi alkapitány leánya, később Sass Ferenc felesége, aki az utóbbi esztendőben Budapesten aratott jelentős sikereket”.¹

Sassné számára azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy művészi elképzelései kiteljesítéséhez új környezetre van szüksége, ezért úgy döntött, hogy elhagyja Magyarországot, és Indiába megy. Az elhatározást számos tényező befolyásolta. Münchenben, Hollósy Simon híres művészkörében, amelyet férjével látogatott, sokat hallott Indiáról, több magyar orientalistával is találkozott. Rajtuk keresztül ismerte meg az indiai filozófia és vallások tanait. Ott, Németországban hallott először az óperzsa eredetű *Mazdaznan*-eszmékről is, amelyek szintén nagy hatással voltak rá.

A 20. század első évtizedeiben az indiai kultúra, elsősorban Rabindranáth Tagór (Rabindranath Tagore)² Nobel-díjas indiai költő rendkívül népszerűvé vált Magyarországon. Tagór 1926-ban Magyarországra is ellátogatott. Könyveit Sassné is előszeretettel forgatta. Megismerte Baktay Ervin Indiáról szóló munkáit, olvasta Mahátmá Gándhí (Mahatma Gandhi) írásait. Nagy hatással volt rá Kőrösi Csoma Sándor példája, aki sok magyart inspirált keleti utazásra. A döntő lökést azonban alighanem az adta, hogy 1928-ban, húsvét körül, amikor éppen elkészült egy misztikus képsorozatával, látomásban volt része, amely során egy hang így szólt hozzá: „Amit a hazádban elérhettél, azt már elérted, amit keresel, azt csak Indiában találhatod meg!”

Sassné az 1928-as év vége felé fedte fel lánya előtt, hogy Indiába készül. Brunner Erzsébet akkor a Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskolán szobrászatot tanult Kisfaludi Stróbl Zsigmond vezetésével. Ragaszkodott hozzá, hogy anyjával együtt ő is Indiába menjen, és apja tiltakozása ellenére megszakította tanulmányait. Anya és lánya úgy hagyta el Magyarországot, mint két zarándok, mezítláb és egyszerű, háziszőttesből készült, zsákszerű fehér ruhában, amelyet a derekukon kötéllal kötöttek meg, mint a ferences szerzetesek.

Szicíliában a leány azt álmodta, hogy egy fehér szakállú öregember mécesst nyújtott át neki, a következő szavakkal: „Vidd ezt a fényt a világ minden szegletébe és sarkába!” Anyja az álomból Tagórra ismert. Rögtön magyar nyelvű levelet írt neki, arra kérve, hogy fogadja őket Sántinikétanban (Shantiniketan). A levelet az akkor ott tartózkodó Germanus Gyula fordította le. A költő válaszolt, és meghívta őket Indiába.

A két festőnő sok viszontagság után, 1930. február végén érkezett meg Sántinikétanba, ahol két évig, 1932 januárjáig ösztöndíjjal tartózkodtak. Brunner Erzsébet a Tagór által alapított Visva-Bhárati (Visva-Bharati) Egyetem művészeti

¹ Barbarits, *Nagykanizsa*, 369.

² A tanulmány szövegében az indiai nevek és az ind nyelvekből származó szavak a kiejtés szerinti magyaros átírásban szerepelnek. Az első előforduláskor ezt tulajdonneveknél (személyneveknél, földrajzi neveknél, intézményneveknél) a széles körben elterjedt angolos átírású forma követi zárójelben, míg közneveknél a tudományos átírás szerinti alak.

karán, a Kalá Bhavanban (Kala Bhavan) először Rám Kinkar (Ram Kinkar) szobrászművész növendéke volt, majd a festészetre váltva Nandalál Bósz (Nandalal Bose), a modern indiai képzőművészet legendás alakja lett a mestere.

1. kép. Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet a Mahátmá Gándhíróól készült festménnyel, 1937. Forrás: Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

Az első hírek Indiából

A magyar művészetkedvelő közönség körében, különösen szülővárosukban, Nagykanizsán ismert volt, hogy a két nő pénz, nyelvtudás, kapcsolatok és férfikíséret nélkül vágott neki a világnak. Az emberek kíváncsian várták a híreket, eljutottak-e Indiába, és ott hogyan boldogulnak. A Brunnerek végig kapcsolatban maradtak a családjukkal, és számos levelet váltottak rokonaikkal. Az első hírek is a családon keresztül jutottak el róluk a sajtóba. A *Zalai Közlöny* 1930. április 30-ai száma írt a kanizsai festőművészek és iparművészek együttes kiállításáról.³ A cikk szerzőjeként jelzett „(bl)”, azaz Barbarits Lajos költő, újságíró a továbbiakban kiemelkedő tudósítója lesz a Brunnerek indiai életének. A cikk ismerteti és értékeli többek között a Brunner-család három tagjának kiállított munkáit. Sass Brunner Erzsébetéről megállapítja, hogy „jelenleg leányával együtt Indiát járja”, de a kiállításon még nem az Indiában, hanem a korábban, Olaszországban festett képeik szerepeltek.

³ (bl), Kanizsai festőművészek, 3.

A *Zalai Közlöny* 1930. július 26-ai számában már részletes beszámolót olvashatunk a Brunnerek megérkezéséről Indiába.⁴ A szerző felidézi Sassné *A szeretet napja* című képének sikerét, „amely a Nemzeti Szalon egyik kiállításán, majd Nagykanizsán is méltán feltűnést keltett”. Ennek a képnek egy fotója jutott el Tagórhoz Sassné neki írt magyar nyelvű levelének mellékleteként, amely igen nagy hatással volt rá. A cikk szerzője ennek tulajdonítja, hogy a költő meghívta a Brunnereket Sántinikétanba. Ezután leírja, hogy Bombayben (Mumbai) Ludwigh Ferenc konzul (a Nagykanizsán jól ismert Ludwigh Kálmán testvérbátyja) segítette őket, hogy vonattal eljussanak Kalkuttába (Calcutta), ahol pedig egy másik magyar, Neményi László vitte el őket Tagórhoz. Mindketten lefestették a költőt. Az újságíró leírja azt is, hogy Dárdzsilingben (Darjeeling) felkeresték Kőrösi Csoma Sándor sírját, és hogy Cshatarpur (Chhatarpur) maharádzsája meghívta őket a palotájába, ahol „egy európai által alig elképzelhető kényelmű, 14 szobás kastélyt bocsájtott rendelkezésükre, számos szolgaszemélyzettel”.

Ugyanennek az évnek augusztusában a *Dolgozó Asszonyok Lapja* Szenes Tilda tollából közöl további részleteket a Brunnerek itthoniaknak küldött leveleiből, a sántinikétani egyetemről, a dárdzsilingi útról és a cshatarpuri maharádzsa palotájában töltött időről. Az újságcikk kitér arra is, milyen benyomást keltett az írás szerzőjében Sass Brunner Erzsébet Rabindranáth Tagórról festett portréja:

„Ha ezeket a sorokat olvassa az ember, akkor talán megérti azt a földieken felülemelkedő nyugalmat, amely Rabindranáth Tagórnak Sassné festette képmásából felénk világít. Csak ezt a kifejezést lehet a képre alkalmazni: világít. És a sok kép közül, amit a költőről látni, ebből a magyar nő festette portréból érzékelhetjük leginkább, kicsoda Tagór.”⁵

1931 decemberében volt Nagykanizsán az első kiállítás, amelyen már a Brunnerek Indiában készült képei is szerepeltek. A *Zalai Közlöny* 1931. december 20-ai számának tudósítója ezt írta:

„Sassné és lányának a csudálatos indiai tájakat, izzó színeiket, érdekes embereket, a Himalája fehéren szikrázó csúcsait, az indiai élet forrongását ábrázoló képsorozata olyan esemény, ami az egész magyar piktúra falán egyedüláll. Indiát Nagykanizsán látni még a laikusnak is esemény, hát még a műértőnek!”⁶

A lap későbbi számai „páratlan érdeklődésről” számolnak be. „A kiállítás egyik fő erőssége, amely mindenkit vonz: az indiai képcsoport, amely színgazdagságá-

⁴ (B. R.), Sassné Farkas Böske festőművésznő útja, 2.

⁵ Szenes, Két magyar művésznő, 122–123.

⁶ Megnyílt két kéпкиállítás, 3.

ban és eredetiségében oly hatással volt, hogy a legtöbb kép vevőre talált.”⁷ A lap megírja a két magyar festőnő kalkuttai kiállításainak sikerét is.⁸ Egy további szám „Kanizsai magyar művésznevek a világhír szárnyán, Indiában” címmel további részleteket közöl a kalkuttai kiállítások fogadtatásáról és rajongó kritikáiból. A siker a patrióta szíveket is megdobogtatta: „Nagy és büszke öröm ez a két kritika idehaza. A világ túlsó felén, egy egészen más kultúra zajló közepén két magyar művész, két kanizsai hajtás, belevitte a köztudatba ezt az ott talán még sohase hallott szót, hogy »magyar«.”⁹

Nagykanizsa után a fővárosi sajtó is felfigyelt a Brunnerek indiai sikereire. A *Budapesti Hírlap* 1932. április 3-ai számában Diószeghy Miklós által jegyzett cikk szól róluk „Két magyar úrinő mezítlábas gyalogútja Budapesttől Kalkuttáig” címmel.¹⁰ A cikk kiszínezve meséli el a Brunnerek történetét: Sass Ferenc festőművész kanizsai festőiskolájának megalapítását, szerelmét és házasságát Farkas Böskével, legtehetségesebb tanítványával, leányuk megszületését, anya és leánya vegetáriánus életmódját, itáliai bolyongásaikat, levélváltásukat Tagórral, viszontagságos utazásukat Indiáig, letelepedésüket Sántinikétanban, útjukat Kőrösi Csoma Sándor sírjához, vendégségüket a maharádzsa-udvarban és kalkuttai kiállításaik fogadtatását. A cikk ironikus hangvételben részletezi a Brunnerek életmódjának európai szemmel különködésnek tűnő vonásait, aminek a forrása minden bizonnyal az Indiából akkor hazatért Germanus Gyula, akivel ugyanebben a lapszámban jelent meg beszélgetés.¹¹ Germanus és felesége a Brunnerekkel egy időben tartózkodott Sántinikétanban, és ő nyilatkozhatott a lapnak a festőnőkről is – nem éppen hízelgően. Diószeghy cikke azonban összességében rokonszenvvel ír az anya-lánya művészpárosról, és végkicsengésében elismerően szól sikereikről.

A Brunnerek indiai kalandjainak ismertetése egyre hálásabb újságírói téma lett, mind több nagyobb terjedelmű írás foglalkozott velük a családi levelezés gazdag forrásanyagát felhasználva.¹² A *Zalai Közlöny* 1932. április 22-ei számában már egy egész oldalas, négyhasábos cikk ismerteti a két kanizsai festőművésznő élményeit Dárdzsilingben, Kőrösi Csoma Sándor sírjánál és a tibeti lámák egy közeli buddhista kolostorban megfigyelt szertartását.¹³ Az *Újság* május 15-én közölte Szenes Tilda írását, amelyben a sántinikétani egyetem hét-köznapijairól, Tagór alakjáról, a dzshálávári (Jhalawar) maharádzsa udvaráról,

⁷ A Sass-kiállítás utolsó napja, 5.

⁸ Balatoni képek Kalkuttában, 3.

⁹ Kanizsai magyar művész-nevek, 3.

¹⁰ Diószeghy, Két magyar úrinő mezítlábas gyalogútja, 9.

¹¹ Indiát át kell élni, III.

¹² Sass Brunner Erzsébetnek az édesapjával, Farkas Ferencsel, férjével, Sass Ferencsel és nővérével, Farkas Jolánnal (Lalával) folytatott levelezése a nagykanizsai Thúry György Múzeum Brunner-gyűjteményében található.

¹³ Két kanizsai festőművésznő ritka élményei, 3.

valamint a Gándhí követői által viselt khádí (*khādī*)-szövetről és az úgynevezett Gándhí-sóról is szó esik.¹⁴ A *Zalai Közlöny* július 24-ei számában további érdekes epizódok voltak olvashatók a Brunnerék indiai életéről, többek között a Sassnét ért skorpiócsípésről, amelybe majdnem belehalt.¹⁵

2. kép. Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet Dárdzsilingben, Kőrösi Csoma Sándor sírjánál, 1939. Forrás: Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

Ezeknek a magyar sajtóban 1931–1932-ben megjelent írásoknak közös vonása, hogy a hangsúly bennük a kuriózumra, az egzotikumra, a történetmesélésre esik, és vajmi kevés szól a Brunnerék művészetéről, azok eszmeiségéről és művészi kvalitásairól. Ennek oka egyrészt az, hogy addig még nagyon kevés alkotásuk jutott el Magyarországra, másrészt pedig, hogy a Brunnerék leveleikben maguk is színes, érdekfeszítő stílusban írtak a családtagoknak ottani életükről, és ezt vették át a különböző lapok. Az ekkor megjelent cikkekből következtethetünk arra is, hogy Magyarországon igen nagy igény volt az Indiából érkező első kézből származó tudósításokra, hiszen a szubkontinensről akkor még nagyon keveset lehetett tudni; Baktay Ervin Indiáról szóló könyvei is csak a következő években kezdtek megjelenni.

¹⁴ Szenes, *Két magyar festőnő*, 34.

¹⁵ (bl), *Ecsettel indult el hazulról*, 4.

A kiállítások visszhangja

Sassék újabb kiállítása 1932. október 9-én nyílt meg Nagykanizsán. Munkáikat a kritika lelkesen fogadta. Sassné képeiről így ír a *Zalai Közlöny*:

„Benne van ezekben a képekben minden szín, misztikum, forma és élet, ami Távol-Kelet csodálatos világát jellemzi. A pár pálma-korona fölött szikrázó ég lehetőleg finom színzuhataga, a tigrisvadászatról hazatérő elefántmonstrumok csendes monumentalitása, indiai kunyhókalja izzó árnyékai, a titokzatos világ zajos kikötő-élete, a Himalája fenséges nyugalma, az indiai lélek végtelennel rokon magába mélyedése, minden feltárul ezekről a képekről. Nekünk szinte elképzelhetetlen finomságok elevenednek meg Sassné bravúrosan könnyed és biztos ecsetje és India lelkét magából sugárzó poézise nyomán. A szépet kereső ember megrészegülhet ezek előtt a képek előtt.”

A leány képeire dicséret és kritika egyaránt jut:

„Sass Baba indiai képei figurális kiegészítőül kapcsolódnak édesanyja mély lelkiségű meglátásaihoz. Egyik portréja a nála régebben megcsodált fölényes biztonság, bátor ecsetkezelés és pompás szín- és tónusérzék jeleit viseli magán, néhány új indiai viselet témájával szemben, amelyeknek némi »neoprimitív« mellézköngéjük van, bizonyára az ottani modellneheztségek és a szín-áradatok amúgy is kemény próbát jelentő feladata miatt.”

A cikk írója végül ezzel összegzi a látnivalókat: „Régen volt Kanizsán tárlat, ami ennyi gyönyörködésre és ilyen művészi benyomásokra adott volna alkalmat a művészet rajongóinak.”¹⁶

Még ezt a nagykanizsai kiállítást megelőzően a Brunnereknek óriási sikersorozata indult el Indiában. 1932 augusztusában kiállításuk nyílt Brit India nyári fővárosában, a Himalája előhegyeiben lévő Simlában (Simla), amelyet Lord Willingdon, az alkirály és felesége, Lady Willingdon nyitott meg. Novemberben Láhórban (Lahore), a Central Museumban állítottak ki, decemberben pedig Bombayben, ez utóbbin Sir John Beamont, a Legfelsőbb Bíróság főbírája mondott megnyitóbeszédet.

Ezek a hatalmas sikerek újra felkeltették a fővárosi lapok figyelmét. A *Buda-pesti Hírlap* 1933. január 21-én megjelent számában Diószeghy Miklós írt újabb terjedelmes cikket a Brunnerekről „Az indiai alkirály nyitotta meg két

¹⁶ (bl), Megnyílt Sassék kiállítása, 2.

3. kép. Kiállítás a Láhori Múzeumban, 1932. Forrás: Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

magyar úrinő kéпкиállítást” címmel.¹⁷ A forrás ismét a Germanus-házaspár volt. Sassné ugyanis levelet írt Germanusnénak, amelyben részletesen beszámolt neki indiai tartózkodásuk legújabb eseményeiről, és leveléhez mellékelte néhányat a legnagyobb angol nyelvű indiai lapok számaiból, „amelyek hatalmas cikkekben számolnak be nemcsak a két nő festői tehetségéről, hanem érdekes egyéniségükről is”. Ezt a levelet mutatták meg Germanusék az újságíróknak, és ebből született meg az írás. A cikk első része megismétli a Brunnerek történetét, Nagykanizsától Indiáig tartó útjukat, megérkezésük körülményeit, sántinikétani életüket. Az újságíró immár a legnagyobb elismeréssel ír róluk: „Sass-Brunnerek fantasztikusnak tetsző indiai kirándulása olyan reális eredményekkel járt, amelyek azt bizonyítják, hogy két magyar nő most valóban olyan művészi sikert ért el, hogy India vezető embereinek és szellemi kiválóságainak is megnyerték az elismerésüket.”

Diószeghy a *Budapesti Hírlap*ban 1932 áprilisában és 1933 januárjában megjelent két tudósítása mutatja, hogy nem egészen egy év leforgása alatt mennyit változott a Brunnerek indiai működéséről alkotott vélemény, nem kis mértékben a hírforrás, vagyis Germanusék róluk alkotott képe nyomán. Germanusék Sántinikétanban és Indiából hazatérve egyszerűen bolondnak tartották és szégyellték őket, ahogyan ezt Germanusné 1930-ban egy magyar barátnőjének írt levelében is hangoztatta.¹⁸ Miután azonban látták sikereiket, és értesültek arról, hogy uralkodók kegyeit nyerték el, rögtön megváltozott a véleményük róluk. Most már büszkéek voltak rájuk, még a Fészek Klubban is eldicsekedtek az ott összegyűlő művészeknek, és bemutatták nekik festményeik reproduk-

¹⁷ Diószeghy, Az indiai alkirály nyitotta meg, 6.

¹⁸ G. Hajnóczy Rózsa levele Barsy Árpádnéhoz, Sillong, 1930. április 15. Közli: Pap, G. Hajnóczy Rózsa indiai levelei II. 28–33.

cióit. Germanusné 1933-ban kelt levelében azt írta Sass Brunner Erzsébetnek, hogy „mindenki nagy elismeréssel nyilatkozott a tehetségükről”.¹⁹ Diószeghy cikke végén oda is szűr Germanuséknak: „A két magyar nő tehát karriert csinált Indiában. Azok, akik megmosolyogták annak idején, most, íme, láthatják, hogy erős akarattal hogyan lehet eljutni még gyalog, mezítláb is India legnevesebb vezető embereinek elismeréséig.”²⁰

A *Zalai Közlöny* 1933. március 3-ai száma egész oldalas írásban ismertette a láhóri és haidarábádi (Hyderabad) kiállítások ott megjelent kritikáit – csupa felfokú dicséretet – néhány színes anekdotával fűszerezve. A cikk már a következő nagy attrakciót is bejelenti: „Most van úton Kanizsára egy film, amire felvették Elizabeth Brunner, vagy ahogyan nekünk ma is kedvesebb: Sass Baba tánc-számaikat Calcuttában.”²¹

Hangosfilm Brunner Erzsébet fellépéséről Tagór táncdrámájában

A nagykanizsai és zalaegerszegi sajtó 1933 tavaszán és nyarán egy különleges filmbemutató és vetítéssorozat hírével volt tele. A nagykanizsai Városi Filmszínházban bemutattak egy hangosfilmet, amelyben Brunner Erzsébet Rabindranáth Tagór jelenlétében táncol, a költő pedig énekel.

A film története még 1931 márciusára nyúlik vissza, amikor Tagór *Natir Púdzsá* (*Natir Pūjā; A táncos leány áldozata*) című táncdrámájának főpróbáján Brunner Erzsébet bravúros beugrással megmentette az előadást, és azt követően a kalkuttai New Empire Theatre-ben is eltáncolta a főszerepet. Ugyanennek az évnek augusztusában a táncdrámáról hangosfilm is készült, szintén Erzsébet szereplésével, amelynek különlegessége, hogy ez volt az egyetlen mozgóképes alkotás, amelyet Tagór saját maga rendezett. Ezt a filmet láthatta 1933-ban a zalai közönség. A korabeli beszámolók szerint a fogadtatás vegyes volt, egyes előadások iránt „nagy érdeklődés nyilvánult meg”,²² de volt olyan vetítés is, amelyről ezt olvassuk:

„Sajnos (nem meglepetés Kanizsán!) a közönség csak kis számban érdeklődött a kanizsai rögből kiszakadt művészek iránt. A »nemo profeta...« itt is, szomorúan igazolódott. Menteni nehéz... Vigasztalás: – ott a messze idegenben, az indiai magas fokú kultúra milliós városaiban megbecsülik a két kanizsai művésznőt. Ott az eleganciához (vagy inkább

¹⁹ G. Hajnóczy Rózsa levele Sass Brunner Erzsébethez.

²⁰ Diószeghy, Az indiai alkirály nyitotta meg, 6.

²¹ (bl), Szereti a gulyást, 4.

²² Sass Baba táncosfilmje, 4.

4. kép. Brunner Erzsébet táncol, 1931. Forrás: Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

a magasabb kultúr-érzékhez?) tartozik ismerni és elismerni Sassék nevét és művészetük értékét.”²³

A filmet Nagykanizsán és Zalaegerszegen kívül másutt nem mutatták be. Pedig aki látta, annak különleges élményben lehetett része. A filmnek sajnos valamennyi Indiában található kópiája megsemmisült egy kalkuttai raktártűzben. Amennyiben a Magyarországon vetített példány fennmaradt, és most valamilyen raktárban lappang, előkerülése igazi szenzáció lenne.

²³ Sassék indiai filmjét tegnap este mutatták be, 3.

Japán, Amerika, Anglia, Magyarország

A következő több mint két évben alig jelenik meg a Brunnerekről hír Magyarországon. A magyar olvasók nem értesülnek a sikersorozat folytatásáról, a maiszúri (Mysore) és bombayi kiállításokról, későbbi sorsukat meghatározó találkozásairól a függetlenségi mozgalom vezéralakjaival, Szaródzsini Náidú (Sarojini Naidu) költő-szabadságharcossal, Szarvapallí Rádhákrisnan (Sarvapalli Radhakrishnan) filozófussal, későbbi köztársasági elnökkel, Sri Aurobindó (Sri Aurobindo) jógival, vallási vezetővel, Dzsiddu Krisnamúrti (Jiddu Krishnamurti) teozófussal, spirituális íróval, Udaj Sankar (Uday Shankar) táncművésszel, Mahátmá Gándhival, a „Nagy Lélekkel” és Dzsaváharlál Néhrúval (Jawaharlal Nehru), a független India majdani első miniszterelnökével.

Sassné és leánya 1935. május 11-én Indiából Japánba utazott, ahol több mint két évet töltöttek. Az első tudósítás ottani tartózkodásukról 1936. január 16-án jelent meg a *Zalai Közlöny*ben „Tízezrek álltak Tokióban két kanizsai festő csodálatos vásznai előtt” címmel.²⁴ A kiállítás a Ginza Micukosi (Ginza Mitsukoshi) áruház Művészeti Szalonjában nyílt meg 1935 novemberében. Nagy siker volt, az újságokban is lelkes kritikák jelentek meg róla. A *Képes Pesti Hírlap* 1936. január 30-ai száma fényképes tudósítást közölt arról, hogy Brunner Erzsébet Tokióban egy előadás szünetében az öltözőben megfestette Toshiko Sekija operaénekesnő arcképét.²⁵

1936. január 19-én a *Sümeg és Szentgrót* című lap arról számol be, hogy a Brunner-család művésztagejainak képeiből a közeli napokban kiállítás nyílik a Polgári Önképzőkör nagytermében.²⁶ Ugyanott január 26-án már arról olvashatunk, hogy január 22-én, a tárlat vernisszázsán „Sümeg előkelősége teljes létszámban megjelent”. A kiállításon együtt szerepeltek a Brunnerek Magyarországon, Indiában és Japánban festett képei (több kép egyelőre csak reprodukció formájában). A kiállított alkotásokat „a helybéli közönség a legnagyobb elragadtatással fogadta”. A lap február 2-ai számából azt is megtudjuk, hogy az elkelt festmények között volt Brunner Erzsébet Sántinikétanban Tagórról festett portréja, amelyet dr. Takács Jenő királyi közjegyző vásárolt meg.²⁷ Ugyanerről a kiállításról 1936. február 9-én a *Zalai Hírlap* is beszámolt, és egyúttal írt a Brunnerek további terveiről is, tudniillik, hogy Amerikába és Angliába készülnek, azután hazalátogatnak Magyarországra.²⁸ A *Képes Pesti Hírlap* 1936. május 9-én újabb fényképes tudósítást közölt: Brunner Erzsébet látható rajta

²⁴ (bl), Tízezrek álltak Tokióban, 3.

²⁵ Brunner Erzsébet Toshiko Sekija japán operaénekesnő képét festi, 2.

²⁶ Kéпкиállítás Sümegén, 2.

²⁷ Kéпкиállítás, 2.

²⁸ (Sz. S.), Sass Ferenc zalai művész és világjáró családja nagysikerű kiállítása, 2.

egy Rabindranáth Tagórról készült másik portréjával, amely tokiói kiállításán is nagy sikert aratott.²⁹

1936 májusában a Brunnerek újabb kiállítása nyílt meg Tokióban, a Ginza Macuzakaja (Ginza Matsuzakaya) Művészeti Szalonjában, amely alkalomra egy sor magyar tájképet, életképet és arcképet festettek. Az *Új Magyarország* 1936. július 11-ei számának képes melléklete már fotót is közölt a kiállításról, amelyen népes közönség szemléli a festményeket.³⁰ Részletesen ismerteti ugyanezt a kiállítást a *Zalai Közlöny* 1937. január 1-jei száma, fűszerezve a Japánban velük megesett kalandokkal és Sassné sajnálatos balesetével, amikor leesett egy buddhista kolostor lépcsőjéről, és kénytelen volt combnyaktöréssel hónapokig kórházban feküdni.³¹

Magyarországon 1937–1938-ban lángolt fel újra a Brunnerek iránti érdeklődés. Ennek első hullámát Sassné és leánya Tokióban megjelent *Misztikus India* című könyve váltotta ki.³² Először a *Zalai Közlöny* július 9-ei számában olvashatunk erről terjedelmes írást,³³ amelyet a 8 *Órai Újság* 1937. augusztus 12-ei,³⁴ a *Népszava* szeptember 19-ei³⁵ és a *Budapesti Hírlap* október 6-ai számának³⁶ részletes ismertetése követ. Mindegyik beszámoló elismerően szól a két művész életútjáról és munkásságáról.

A Brunnerek 1937. augusztus 31-én utaztak el Japánból, szeptember 21-én érkeztek meg San Franciscóba, és 1938. június 3-án New Yorkból utaztak tovább Angliába. A *Sümeg és Szentgrót* 1938. január 30-ai számában interjú olvasható Sass Brunner Ferencsel, aki részletesen beszámol felesége és leánya utazásairól, és elújságolja, hogy nemsokára végleg Sümegre érkeznek.³⁷ Amerikai tartózkodásukról a *Zalai Közlöny* 1938. július 9-ei számában jelent meg cikk „Sassné és leánya a lángbaborult Keletről útban vannak Magyarország felé” címmel. San Franciscó-i kiállításukról ezt írja: „A múzeum körül, ahol a magyar festőművésznők tárlata megnyílt, olyan volt a tolongás, hogy alig lehetett a rendet fenntartani a megnyitó ünnepély idejében.” A cikk arról is beszámol, hogy több más amerikai városban is volt kiállításuk. „Siker és ünneplés mindenütt. És mindenütt lelkes találkozás magyarokkal.”³⁸ Az amerikai magyar lapok is részletesen írtak róluk: a *Szabad Sajtó* április 28-án,³⁹ az *Amerikai Magyar Népszava* május 1-jén.⁴⁰ A *Sümeg és*

²⁹ S. Farkas Erzsébet, a külföldön élő neves festőnő, 2.

³⁰ A Magyar-japán társaság magyar kiállításából, 2.

³¹ (bl), Sass Ferencné egy buddhista kolostor sziklalépcsőjén csipőtörést szenvedett, 3.

³² Sass Brunner–Brunner, *Mystic India through Art*.

³³ (bl), Megjelent Tokióban Sass Ferencné és leányának könyve, 3.

³⁴ Két magyar művésznő csodálatos útja, 4.

³⁵ Nagy, A *Misztikus India*, 21.

³⁶ Nagy, Két magyar festőnő útja, 4.

³⁷ Vikendező, Autón Sümegre, 1–2.

³⁸ Sassné és leánya a lángba borult Keletről útban vannak Magyarország felé, 2.

³⁹ A szerkesztő naplója. Kiállításon, 4.

⁴⁰ Földi, A Búbos kemencétől, 1-A.

Szentgrót június 12-én hírt adott arról, hogy a Brunnerek Amerikában kiállított munkáinak egy része már megérkezett Sümegre, és a művészcsalád újabb műveiben gyönyörködhet a sümegi közönség.⁴¹

5. kép. Együtt a Brunner család, 1938. Forrás: Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

A nyarat Angliában, ottani kiállításuk előkészítésével töltötték, majd kilenc év után mindössze egy szűk hónapra (augusztus 27-étől szeptember 21-éig) visszatértek Magyarországra. Sümegen találkoztak a családtagokkal, és ellátogattak Nagykanizsára is. A *Sümeg és Szentgrót* szeptember 18-ai száma adott hírt Sass Ferenc öccse, Brunner Mihály alezredes kitüntetéséről és az ebből az alkalomból rendezett ünnepségről, amelyen Brunner Erzsébet egy indiai táncot mutatott be.⁴² Röviddel ezután visszautaztak Londonba, ahol kiállítást rendeztek a Cooling Galleriesben.

A magyar sajtó háború előtti utolsó tudósításai a Brunnerekről londoni kiállításuk idején jelentek meg. Az *Újság* október 2-án közölte Lukács István velük készített egész oldalas riportját, amely teljes életpályájukat áttekinti, olyan mozzanatokra is kitérve, amelyek addig a magyar sajtóban nem voltak olvashatók.⁴³ A 8 Órai *Újság* október 9-én fényképes tudósításban számolt be a londoni kiál-

⁴¹ A Sass-Brunner művészcsalád képkiallítása Sümegen, 2.

⁴² Brunner Mihály alezredes ünneplése, 2.

⁴³ Lukács, Két magyar festőművésznő csodálatos története, 14.

lítás sikeréről,⁴⁴ a *Zalai Közlöny*ben pedig október 14-én volt olvasható részletes írás ugyanerről.⁴⁵

A háború előtt néhány könyv lapjain is felbukkannak a Brunnerek. Felvinczi Takács Zoltán *Buddha útján a Távol-Keleten* című, 1938-ban megjelent útleírásában éppen, hogy csak megemlíti őket, amikor felidézi beszélgetését egy haidarábádi hölgygel, aki az előző évben egy kiállításukon képeket vásárolt tőlük.⁴⁶ Az 1938-as *Magyar művészeti lexikon* Sass Brunner Erzsébet életrajzát is tartalmazza.⁴⁷ Mezei István *Az igazi Japán* című, 1939-ben kiadott könyvében írt a Japáni Petőfi Társaság által 1936-ban megjelentetett japán nyelvű Petőfi-kötetről, amelyet Metzger Nándor fordított, Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet illusztrált.⁴⁸

A második világháború alatt

A Brunnerek a londoni kiállítás után 1938 októberében visszatértek Indiába, ahol a baródái (Baroda) maharádzsa udvari festői lettek. 1939-ben a második világháború kitörése még nem érintette őket közvetlenül, de 1941 decemberében, amikor Magyarország és Nagy-Britannia hadba lépett egymás ellen, magyar állampolgárként ellenségekké váltak, 1942 áprilisa és 1944 áprilisa között Nainítálba (Nainital), később a Púné (Pune) közelében lévő Purandhar-erődbe (Purandhar Fort), majd ismét Nainítálba internálták őket. 1938 és 1941 között Indiában még nagyon sok sikerben volt részük, de erről otthon már szinte semmit sem tudtak. Egyedül a *Zalai Magyar Élet* 1941. szeptember 24-ei számában jelent meg egy interjú Brunner Erzsébettel, amelyben elmeséli, hogyan festette le Mahátmá Gándhít.⁴⁹ Magyarország a háborúval volt elfoglalva, és lassacskán megfeledkeztek a Brunnerekről. Internálásuk idején pedig minden kapcsolatuk megszakadt a külvilággal.

1943-ban G. Hajnóczy Rózsa neve alatt megjelent a *Bengáli tűz* című könyv,⁵⁰ amely Germanus Gyula és felesége 1929 és 1932 közötti sántinikétani tartózkodásáról szól, nagyjából arról az időszakról, amelyet a Brunnerek is ott töltöttek. Felesége halála után Germanus a saját művének tulajdonította a regényt.⁵¹

A könyvben Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet alakja is feltűnik Sólyom-Kutasiné Fenyves Böske és leánya, Böske néven. Írója rosszindulatú

⁴⁴ Magyar kiállítás Londonban, 4.

⁴⁵ A londoni magyar követ, 3.

⁴⁶ Felvinczi Takács, *Buddha útján*, 31.

⁴⁷ Sass Brunner Ferencné Farkas Böske (1938), 120.

⁴⁸ Mezei, *Az igazi Japán*, 184.

⁴⁹ Kalamár, Látogatás Rabindranath Tagore arcképfestőjének sümegi művészotthonában, 2.

⁵⁰ G. Hajnóczy, *Bengáli tűz*. I–III (1943).

⁵¹ Germanusné Kajári, *Kelet vándora*, 77–78.

torzképet fest róluk, és nevetségessé teszi őket. Vitriolba mártott tollal írja le megérkezésüket Sántinikétanba, meghamisítva közli a Tagórral folytatott levelezésüket, és kertelés nélkül kimondja a róluk alkotott ítéletet: bolondok.⁵² Ennek az írásnak a keretei között nincs hely arra, hogy a *Bengáli tűz* hamisításait tételről tételre cáfoljuk, és elemezzük Germanusék és a Brunnerek Indiához való viszonyának különbségeit, ezt más helyen már megtettük.⁵³ Annyit azonban mindenképpen meg kell állapítanunk, hogy a Brunnerekről alkotott magyarországi képen a *Bengáli tűz* rombolt a legtöbbet, és ennek káros hatása mind a mai napig érződik. A könyv bestseller lett, még a megjelenés évében kétszer újranyomták. Hosszú szünet után, 1957-ben jelenhetett meg újra, azóta tíz további kiadása is napvilágot látott. Százazrek olvasták, és ennek nyomán előítéletes kép rögzült bennük mind Indiáról, mind a Brunnerekről.

A hidegháború évei

A második világháború után, egészen a hetvenes évek elejéig a *Bengáli tűz* újabb kiadásait leszámítva semmi nem jelenhetett meg a Brunnerekről Magyarországon. Sass Brunner Erzsébet 1950-ben bekövetkezett halála is említés nélkül maradt. Az okok összetettek. Először is, a kommunista rendszer eleve gyanúsnak tartotta a külföldön élő magyarokat, még akkor is, ha egy barátinak tekintett el nem kötelezett országban, az akkor már függetlenné vált Indiában éltek. Másodsor, a pártállam ideológiája nem tűrte az idealista nézeteket vallókat, különösen nem a spirituális ihlet nyomán alkotó művészeket. Sass Brunner Ferenc öccsét, Brunner Mihályt, aki a Horthy-rendszer katonatisztje volt, a nép ellenségévé nyilvánították, nyugdíját megvonták. Ez festőművész bátyjára is rávetette az árnyékát, nem kapott megrendeléseket, a Művészeti Alap minimális kegydíján kívül semmilyen jövedelme nem volt. Mindketten Brunner Erzsébetnek a Vöröskereszt útján küldött segélycsomagjaiból tengették életüket. Esélyük sem volt arra, hogy Indiában élő művész rokonaik munkásságának magyarországi megismerését elősegítsék, ahogyan azt korábban tették. Ráadásul Brunner Erzsébet 1956-ban nyilvánosan kiállt a forradalom mellett, aminek az lett a következménye, hogy a delhi magyar nagykövetség minden kapcsolatot megszakított vele, és nevét jó ideig hallgatás övezte Magyarországon. Újabb kiállításokról szó sem lehetett. A Brunnerek művészetének igen termékeny baródái és nainítái korszakáról, majd a leány 1950 utáni, stílusában és tartalmában is megújult alkotói időszakáról Magyarországon sokáig semmit sem lehetett tudni.

⁵² G. Hajnóczy, *Bengáli tűz* (2002), 104–106, 295–300, 315–318, 462–463.

⁵³ Lázár, *Magyar nők India vonzásában*, 71–84.

Olvad a jég

Az 1960-as évek elején Sümegen elhunytak a család azon tagjai, akikkel Brunner Erzsébet még kapcsolatot tartott: nagybátyja, Brunner Mihály 1962-ben, édesapja, Sass (Brunner) Ferenc 1963-ban, nagynénje, Farkas Jolán (Lala) 1964-ben. Félő volt, hogy a két festőnőnek a család birtokában lévő képei, a velük kapcsolatos dokumentumok, fényképek és levelek elkallódnak vagy megsemmisülnek.

Kerecsényi Editnek (1927–2006), a nagykanizsai Thúry György Múzeum igazgatójának elévülhetetlen érdeme, hogy dacolva a Brunnereket érintő, akkor még érvényben lévő politikai tilalommal, személyesen utazott el Sümegre, és vitte el Nagykanizsára a hagyatékot. Ő alapította meg ezzel a nagykanizsai múzeum Brunner-gyűjteményét. Mindez csendben, különösebb hírverés nélkül történt, szerencsére a politika sem figyelt fel rá. A Zádor Anna és Genthon István szerkesztésében 1968-ban megjelent *Művészeti lexikon* közöl ugyan egy rövid életrajzot Sass Brunner Erzsébetéről, de lányáról, Brunner Erzsébetéről – nem kizárt, hogy politikai okból – egy sor sem jelent meg.⁵⁴

A Brunnerek magyarországi recepciójában akkor következett be fordulat, amikor India elnöke, Varábhagiri Vénkata Giri (Varahagiri Venkata Giri) 1970-ben Magyarországra látogatott. Kíséretének tagja volt Amrík Szingh (Amreek Singh) vezérőrnagy, az elnöki hivatal katonai titkára, Brunner Erzsébet jó barátja. Erzsébet akkor még nem tudott magyarországi családtagjai hagyatékának sorsáról, így megkérte a tábornokot, próbálja kideríteni, hol lehetnek a képek. Amrík Szingh engedélyt kért az elnöktől, hogy mentesítse a hivatalos program alól, amíg ezt a küldetést teljesíti. Az engedélyt megkapta, és a küldöttség megérkezése után arra kérték a magyar vendéglátókat, hadd látogathasson el oda, ahol a festmények vannak. A hatóságoknak kénytelen-kelletlen meg kellett szervezniük a vendég látogatását Nagykanizsára. A *Zalai Hírlap* 1970. október 7-ei száma tudósít az eseményről.⁵⁵ Ezzel a cikkel tört meg az a mély hallgatás, amely a Brunnereket 33 éven át sújtotta. Az indiai tábornok megtekintette a múzeumban őrzött 30 Brunner-festményt, és a fényképgyűjteménybe is belenézett, amelyben örömmel fedezett fel több magas rangú indiai ismerőst. Kerecsényi Edit arra kérte a vendéget, vállaljon közvetítő szerepet a nagykanizsai múzeum és Brunner Erzsébet között egy kiállítás megrendezésével kapcsolatban.

Borsos Miklós *Visszanéztem félutamból* című, 1971-ben megjelent memoárja nevük említése nélkül megemlékezik a Brunnerekről is. Borsos és Brunner Erzsébet ugyanis 1928–1929-ben évfolyamtársak voltak a Királyi Képzőművészeti Főiskolán, bár nem ugyanazon a tanszakon. Borsos festőnővendék volt,

⁵⁴ Sass Brunner Ferencné Farkas Böske (1968), 224.

⁵⁵ „Megbízatásom szólított e városba...”, 1.

Erzsébet szobrászatot tanult, később azonban, éppen fordítva, Borsos szobrász lett, Erzsébet pedig festő. Amint a memoárból kiderül, Miklós komolyan szerelmes volt Erzsébetbe, a könyvben nosztalgiával mesél a „mezítlás kislányról és excentrikus mamájáról”.⁵⁶

6. kép. Indirá Gándhí Brunner-festményeket adományoz, 1972.

Forrás: Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

1972 júniusában Indirá Gándhí (Indira Gandhi), India miniszterelnöke hivatalos látogatást tett Magyarországon, és ennek során Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet négy festményét a Magyar Nemzeti Galériának és a nagykanizsai Thúry György Múzeumnak ajándékozta. A Nemzeti Galériában tartott meghitt ünnepségen Pogány Ö. Gábor, a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója és Kerecsényi Edit, a nagykanizsai múzeum igazgatója vette át az adományt. Az eseményről június 25-én fényképes beszámolót közölt a *Népszava*,⁵⁷ június 27-én pedig a *Zalai Hírlap*.⁵⁸ „Szívesen látnánk Nagykanizsán egy Brunner Erzsébet kiállítást. Köszönő levelemben, amelyet e napokban készülök megírni Brunner Erzsébetnek, meg is említem ezt az óhajt” – nyilatkozta immár a nagy nyilvánosság előtt is Kerecsényi Edit. Ezek után a Brunnerek mellőzését nem lehetett tovább folytatni. Brunner Erzsébet az egyik legjobb barátnője volt Indirá Gándhínak, és a vele ápoltság jó kapcsolatok hasznosak lehettek a politika számára is.

⁵⁶ Borsos, *Visszanéztem félutamból*, 189, 191, 193, 197.

⁵⁷ Indira Gandhi ... négy festményt adott át, 8.

⁵⁸ Indira Gandhi két festményt hozott, 5.

Az áttörés

1978 novemberében Delhiben megkezdte működését a Magyar Tájékoztatási és Kulturális Központ (DMTKK). A magyar kulturális politika ekkor rehabilitálta teljes mértékben Brunner Erzsébetet, sőt, a magyar–indiai kulturális diplomácia egyik főszereplőjévé emelte. 1979 januárjában nyílt meg az intézetben a *Vision of India (Látomás Indiáról)* című kiállítás Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet műveiből. Ez volt a világháború utáni első magyar szervezésű Brunner-kiállítás, még ha nem Magyarországon került is rá sor. Ezt követte még ugyanannak az évnek decemberében a *My India (Az én Indiám)* című bemutató Brunner Erzsébet képeiből. Erzsébet és a magyar kormányzat összebékítésében kulcsszerepe volt Bethlenfalvy Géza (1936–2021) indológusnak, aki 1974 és 1980 között magyar nyelvet tanított a Delhi Egyetemen, és jó barátságban volt a magyar festőnővel. Bethlenfalvy győzte meg az akkori magyar nagykövetet, Vértess Jánost, hogy rendezze Erzsébet és a Magyar Nagykövetség viszonyát. A magyar művész attól kezdve a DMTKK programjainak gyakori szereplőjévé vált, az intézet a későbbiekben rendszeresen rendezett kiállításokat a Brunnerek műveiből. A DMTKK két könyvet is megjelentetett művészetükről, az egyiket *Vision of India (Látomás Indiáról)*,⁵⁹ a másikat *A Painter's Pilgrimage (Egy festő zarándokútja)*⁶⁰ címmel. Mindkét kötetet Bethlenfalvy Géza szerkesztette, aki a Brunnerekről 1980-ban megjelent *India in Hungarian Learning and Literature* című, szintén Újdelhiben megjelent könyvében is írt.⁶¹ Bethlenfalvy a továbbiakban fontos szerepet játszott a Brunnerek munkásságának kutatásában, magyarországi megismertetésükben, kiállítások szervezésében, a róluk szóló kiadványok megjelentetésében.

Az áttörés a magyar sajtóban is megtörtént. Hogy a politika számára mennyire fontossá vált Brunner Erzsébet személye, mutatja, hogy 1979. január 10-én négy országos lap, a *Népszabadság*,⁶² a *Népszava*,⁶³ a *Magyar Nemzet*⁶⁴ és a *Magyar Hírlap*⁶⁵ is tudósított a Delhiben megnyílt Brunner-kiállításról és a festőnőkről szóló könyvek bemutatójáról. Március 28-án a *Zalai Hírlap*ban jelent meg Martinkó Sándor interjúja „Brunner Erzsébet, India ünnepezt festője” címmel,⁶⁶ július 14-én pedig a *Magyar Hírlap* közölte Halász György „Böskénél Indiában” című írását.⁶⁷

⁵⁹ *A Vision of India*. Ed. by Bethlenfalvy.

⁶⁰ *A Painter's Pilgrimage*. Ed. by Bethlenfalvy.

⁶¹ Bethlenfalvy, *India in Hungarian Learning and Literature*, 36.

⁶² Két magyar származású indiai festőművész, 8.

⁶³ Az új-delhi-i Magyar Tájékoztatási és Kulturális Központban, 5.

⁶⁴ Napló. Új-Delhiben, 4.

⁶⁵ Kiállítás Új-Delhiben, 6.

⁶⁶ Martinkó, Nagykanizsáról indult..., 9.

⁶⁷ Halász, Böskénél Indiában, 6.

7. kép. Indirá Gándhínak bemutatják Bethlenfalvy Géza Brunnerekről írt könyvét, 1980.

Forrás: Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

Tóth Károly, a Magyarországi Református Egyház püspöke 1981-ben Indiába látogatott, és találkozott Brunner Erzsébettel. Hozzájárulását kérte, hogy az egyház kiállítást rendezhessen Magyarországon a Brunnerek műveiből. Erzsébet beleegyezett, és a kezdeményezést a Magyar Nagykövetség és az Indiai Kulturális Kapcsolatok Tanácsa (Indian Council for Cultural Relations, ICCR) is felkarolta. A Brunnerek kiállítása 1981. október 30-án nyílt meg Budapesten a Ráday Kollégiumban. Több mint 40 év után ez volt az első Brunner-tárlat Magyarországon, Budapesten pedig 52 évet kellett várni arra, hogy újra láthassa képeiket a közönség. A sajtóvisszhang most sem maradt el. A *Népszabadság*⁶⁸ és a *Magyar Hírlap*⁶⁹ október 31-én rövidebb hírben, a *Magyar Nemzet* november 3-án⁷⁰ és 20-án⁷¹, a *Reformátusok Lapja* november 15-én⁷² hosszabb cikkben ismertette a kiállítást. A megnyitóbeszédet, amely később a *Confessio* 1982. évi

⁶⁸ Indiában alkotó magyar származású festőművészek, 8.

⁶⁹ Magyar származású, Indiában alkotó festőművészek, 9.

⁷⁰ Dusicza, Újra itthon, 4.

⁷¹ Kopré, Egy festőasszony meg a lánya, 8.

⁷² (K. L.), Magyar festők Indiából, 1.

2. számában írásban is megjelent, Pogány Ö. Gábor, a Magyar Nemzeti Galéria nyugalmazott főigazgatója mondta.⁷³ Ezzel az írással azért is érdemes külön is foglalkoznunk, mert ez volt az első alkalom, hogy a hazai művészettörténész szakma, és pedig annak egyik legjelesebb képviselője a két festőnő, anya és leánya művészetéről megnyilvánult.

Pogány elemzésében fontos kulcsot kínál a Brunner-életmű megértéséhez. Kifejti, hogy a két festőnőt a tökéletesség utáni vágy, a lélek felszabadulásának, kiteljesedésének reménye vezette Rabindranáth Tagórhoz, aki együttérző, meleg fogadtatásban részesítette őket. Az általa alapított egyetem természetes életvitelében, puritán légkörében otthonra találtak. Képeik ottani nézőit már első bemutatkozásukkor elbűvölték ott szerzett benyomásaik találó megjelenítésével, az indiai valóság hiteles érzékeltetésével. Ez lett azután kontinenseket átfogó népszerűségük forrása. Pogány elsősorban Abanindranáth Tagór (Abanindranath Tagore), Rabindranáth unokaöccse hatásának tartja, hogy a Brunnerek – ahogyan a bengáli festő is – az európai és az ázsiai hatások szintézisére törekedtek. A Brunnerek magukkal vitték a Duna-medence színskáláját, a magyar *plein air* festészet árnyalatos ábrázolóképességét. A nagybányai festőtelep mestereitől tanult színelemző eljárás Indiában óhatatlanul egyfajta szerkezetesebb ecsetkezelésbe fordult át. Ez a stilizáló rend mindkét festő piktúrájában fellelhető, az anyánál valamivel hangsúlyozottabban. A leány viszont sokkal szembetűnőbben képviseli azt a légiesen hangolt festőiséget, amelyet Ferenczy Károly nevével és Réti István pedagógiájával szoktak fémjelezni. Indiai termésük szembeszökően markáns vonása azonban a lelkeség stílusos előadása. Hogy ezt milyen hitelesen oldották meg, azt nyilvánvalóvá teszi az osztatlan elismerés, amely működésüket Indiában kísérte.

A kiállítást 1982 februárjában a Debreceni Református Kollégiumban is megrendezték. A *Magyar Nemzet* 1982. február 24-ei számában még egyszer visszatér a tárlatra. Kopré József „India megbecsült magyar festői” című cikkében azt írja, hogy a látogatók „elragadtatással szemlélték a képek művészeti kvalitását, tematikai sokrétűségét, színeinek elbűvölő varázsát... A Magyar Nemzeti Galéria, a művészetkedvelők széles tábora joggal tarthat igényt Elizabeth Brunner művészetére – gyarapítván a nemzeti vagyont!”⁷⁴ A debreceni kiállításról a *Reformátusok Lapja* március 21-én közölt tudósítást.⁷⁵ A *Magyar Hírek* április 3-ai számában hosszabb írás foglalkozott azoknak a magyar tudósoknak és művészeknek a tevékenységével, akik Indiában éltek és alkottak, köztük Sass Brunner Erzsébettel és Brunner Erzsébettel, megemlítve budapesti kiállításukat is.⁷⁶

⁷³ Pogány, Anya és lánya Indiában, 69–72.

⁷⁴ Kopré, India megbecsült magyar festői, 9.

⁷⁵ Lőrincz, A két Brunner kiállítása, 3.

⁷⁶ (V. J.), Magyarok Indiában, 22–23.

8. kép. A Brunnerek kiállítása a Ráday Kollégiumban, 1981. Forrás: Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

1982 decemberében és 1983 januárjában Budapesten a Műcsarnokban *Tisztelet a szülőföldnek* címmel második alkalommal rendezték meg a külföldön élő magyar művészek kiállítását. Erre a bemutatóra már Brunner Erzsébetet is meghívták. Az egyházi rendezésű kiállítások után ez volt az első alkalom, hogy állami szervezésű tárlaton is bemutatta egy alkotását. A kiállításra a *Szent ember a Himalájából* című portréját küldte el. A festőnő akkor még nem jött el személyesen Magyarországra, arra még éveket kellett várni. A *Magyar Hírek* 1983. január 8-ai száma képes beszámolót jelentetett meg a kiállításról, amelyben Brunner Erzsébet festményének fotóját is közölték.⁷⁷

A magyar művészt mind Indiában, mind Magyarországon kitüntették. Újdelhiben 1983. május 27-én Zail Szingh (Zail Singh) köztársasági elnöktől vehette át a *Unity International Foundation* nevű indiai kulturális szervezet nemzetközi díját. Az eseményről a *Népszabadság* május 30-ai,⁷⁸ a *Magyar Hírek* június 25-ei⁷⁹ száma tudósított.

1984 áprilisában Indiában is megemlékeztek Kőrösi Csoma Sándor születésének 200. évfordulójáról. Az ünnepekre Indiába látogatott Sarlós István,

⁷⁷ Tisztelet a szülőföldnek, 24–25.

⁷⁸ Magyar művész indiai kitüntetése, 7.

⁷⁹ Vértess, Brunner Erzsébet ... a Unity International... díját kapta, 5.

a Minisztertanács elnökhelyettese. Ebből az alkalomból Brunner Erzsébet a magyar politikustól átvette a Kőrösi Csoma Sándor emlékérmét, valamint a Hazafias Népfront Népek közötti barátságért emlékplakettjét. A *Népszabadság* április 18-án adta hírül az eseményt.⁸⁰

9. kép. Sarlós István átadja Brunner Erzsébetnek a Kőrösi Csoma Sándor emlékérmét, 1984.
Forrás: Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

Ezt követően a Brunnerek újra és újra felbukkantak a hazai sajtóban. Ugyanebben az évben május 24-én a *Zalai Hírlapban* jelent meg beszélgetés Bethlenfalvy Gézával, amelyben Brunner Erzsébetről is szól:

„A festőművész mindenkor szeretettel és meghatódva emlékezik meg ifjúságának városáról, Nagykanizsáról – nyilatkozta Bethlenfalvy. – Talán jó lenne, ha a kanizsaiak elé varázsolhatná az indiai tájakat és hét-köznapiakat néhány festménye segítségével, amelyek helyet kaphatnának a tetszetős Városi Képtár egyik helyiségében.”⁸¹

Újabb hírek 1987-ben jelentek meg, amikor a Rabindranáth Tagór születésének 125. évfordulója alkalmából Újdelhiben, a DMTKK-ban rendezett Brunner-

⁸⁰ Az indiai elnök fogadta Sarlós Istvánt, 5.

⁸¹ Gelencsér, Zalai származású festőművész sikerei Indiában, 5.

kiállításról írt a *Vasárnapi Hírek* április 12-én,⁸² a *Népszabadság* április 13-án.⁸³ Több helyütt említi a Brunnereket az 1987-ben megjelent *India magyar szemmel* című, a magyar–indiai kapcsolatokat tárgyaló könyv is.⁸⁴

Látogatás Magyarországon

Brunner Erzsébet 1988 szeptemberében, ötven év után látogatott újra Magyarországra, és ennek kapcsán ismét reflektorfénybe került. Szeptember 9-én Nagykanizsán, a Városi Képtárban a festőnő jelenlétében nyílt meg az *India varázsa* című kiállítás a Brunnerek műveiből. A 71 kiállított képből 30 Indiából érkezett, ezeket Erzsébet a múzeumnak ajándékozta. Alkotó–közönség találkozón is részt vett, amelyen levetítették Neményi Ferenc *Két zarándok* című, anya és leánya életéről szóló filmjét. Ugyanezt a filmet szeptember 14-én a Magyar Televízió is műsorára tűzte. A Városi Tanács elnökétől átvette a Nagykanizsa Városért Emlékérmét. Felkereste az utcát, ahol a szülőháza állt, és találkozott egy gyermekkori iskolatársával is. Szeptember 14-én Sümegen ellátogatott édesapja és rokonai sírjához. Szeptember 16-án Straub F. Brunó, az Elnöki Tanács elnöke a Magyar Népköztársaság Zászlórendje kitüntetését adta át neki a Parlamentben rendezett ünnepségen Czibere Tibor művelődési miniszter, Nagy Gábor külügyminiszter-helyettes és Szatindar Kumár Lámbáh (Satindar Kumar Lambah) indiai nagykövet jelenlétében. A látogatásról részletesen beszámoltak a hazai újságok, a *Népszabadság*,⁸⁵ a *Magyar Nemzet*,⁸⁶ a *Magyar Hírlap*⁸⁷ szeptember 17-én, a *Vasárnapi Hírek* szeptember 18-án,⁸⁸ az *Új Tükör* október 2-án,⁸⁹ az *Ország-Világ* október 19-én.⁹⁰ A nagykanizsai kiállításról ízléses magyar–angol kétnyelvű katalógus jelent meg Bethlenfalvy Géza szerkesztésében, Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet részletes életrajzával.⁹¹ Ezt a kiállítást Marosi Ernő (1940–2021), az egyik legelismertebb magyar művészettörténész szaktekintély, későbbi akadémikus és az MTA Művészettörténeti Intézetének igazgatója nyitotta meg. Beszéde jóval később, 2007-ben jelent meg nyomtatásban.⁹²

⁸² Magyarok Indiában, 2.

⁸³ A Magyar-indiai kulturális kapcsolatok ápolása jegyében..., 8.

⁸⁴ Gándhi, Az India magyar szemmel kötet, 3; Wojtilla, Rabindranath Tagore Magyarországon, 26, 30.

⁸⁵ Borbás, Brunner Erzsébet kitüntetésére, 6.

⁸⁶ (bán), Egy magyar festőnő Indiából, 5.

⁸⁷ Brunner Erzsébet kitüntetése, 4.

⁸⁸ Kopré, India varázsa, 7.

⁸⁹ Kitüntetés, 43.

⁹⁰ India varázsa, 19.

⁹¹ *India varázsa*. Szerk. Bethlenfalvy.

⁹² Marosi, Bevezetés, 8–9.

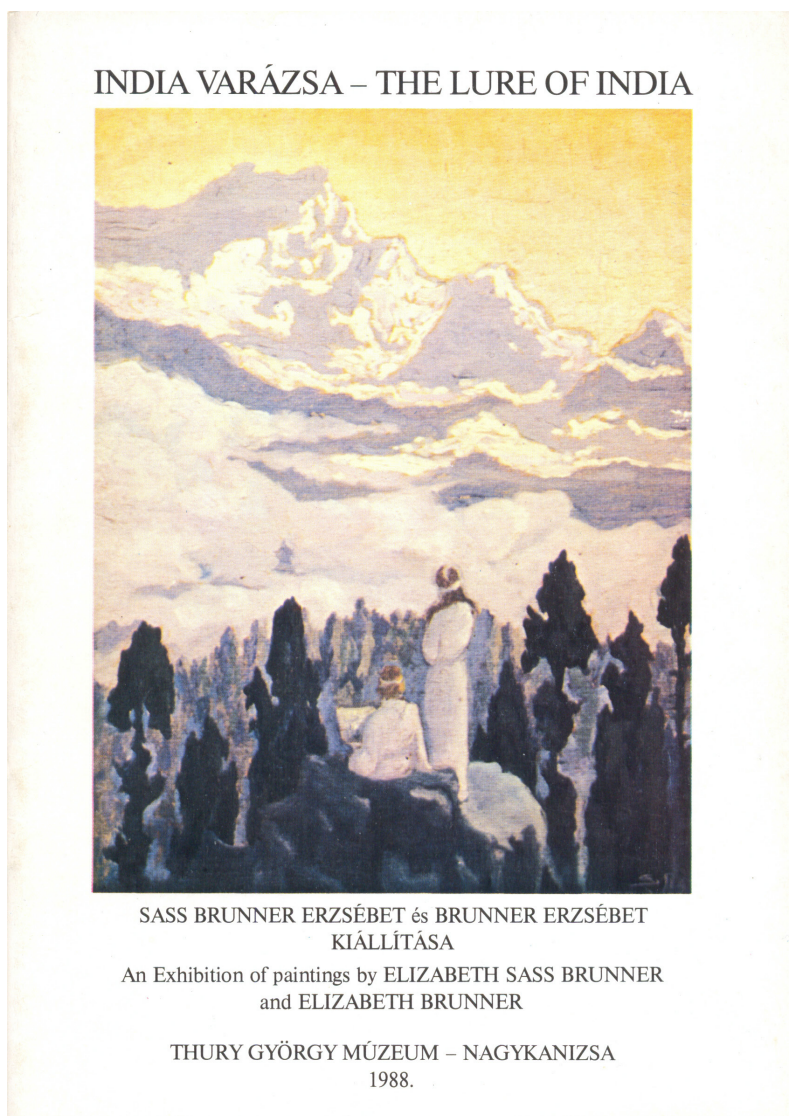
Marosi elemzése ismét bizonyosága annak, hogy nemcsak a hivatalosság, a sajtó és a művészetkedvelő közönség, de a hazai művészettörténész szakma legkiválóbb képviselői is elismerték a Brunnerek munkáinak kvalitását. Marosi először is gratulál a Thúry György Múzeumnak és Nagykanizsa városának, hogy gyűjteményük nagylelkű adományozás révén gazdagodott. „Fontos ez a mai Nagykanizsa közönsége – és tágabb értelemben az egész magyar kultúra – számára, hiszen egy család munkásságán, küzdelmein és eredményein keresztül egy régen feledett valóság egy darabját idézi fel” – írja. Megjegyzi, hogy a Brunnerek esetében nem vezet eredményre a festészet mechanikus értelmezése, az ő útjuk olyan tájakra vezetett, amelyeknek felkeresését eszmei indítékok is sugallták. Ebben a tekintetben törekvéseiket Csontváry attitűdjéhez hasonlítja, aki szintén zarándokként kereste fel az emberiség történelmének nagy helyszíneit. „Miközben tudatában voltak a külső, európai szemmel és európai művészeti hagyomány alapján való megközelítésmódnak, ... az indiai valóság feltárásának új lehetőségeit ismerték el.” Rámutat arra, hogy a húszas években Egry József tájértelmezése is hasonló módon keresett kiutat a mélységes válságból.

„Itt a kulcsa annak a jelenségnek, a kultúrák és hagyományok közötti híd-szerepnek, amelyet az indiai méltatók jól érzékeltek. Ez az elismerés türelmet és szeretetet tételez fel, azokat az ideálokat, amelyek a művésznőket Indiáig vezették, melyeknek jegyében vállalták az indiai kultúra gondolkodási módszereit. Ez erőfeszítések megértése nélkül aligha férhetünk hozzá szimbolikus képeikhez, ikonikus festményeikhez.”

Példaként említi Sass Brunner Erzsébet *A művészek zarándoklata: anya és leánya a Kancsendzönga lábánál* című képét, amelyen a 19. századi romantikus művészeknek a hatalmas természettel szembeni alázatával ábrázolja kettőjüket, egyesítve a Szent Ferenc-i Naphimnusz természetszemléletét az indiai természetfelfogással. Brunner Erzsébet portréiról annyit jegyez meg, hogy azokban hiteles dokumentumokat láthatunk az akkori India szellemi vezetőiről, „amelyek többet mondanak nekünk Gandhi, Rabindranath Tagore, vagy Nehru szellemi nyitottságáról, mint bármilyen politikai nyilatkozat”.

1989-ben Indiában és Magyarországon is megemlékeztek Sass Brunner Erzsébet születésének centenáriumáról. Ebből az alkalomból Brunner Erzsébet édesanyja 63 festményét küldte el szülőhazájába, amelyekből – a már itthon lévő alkotásokkal kiegészítve – először márciusban a Tihanyi Múzeumban nyílt kiállítás *Tiszta élet öröm* címmel, majd Balatonfüreden, Sümegen, végül pedig novemberben Kecskeméten, egy ott rendezett szemináriumhoz kapcsolódva. Megemlékezésre került sor Veszprémben is, ahol Bethlenfalvy Géza, Gelencsér Gábor, Szabó Júlia, Szabó László és Keserü Katalin tartott előadást. Ezek egy

része később írásban is megjelent.⁹³ Erről a kiállításról szintén nívós katalógus készült Bethlenfalvy Géza tanulmányával, Sass Brunner Erzsébet leveleivel, naplójegyzeteivel és művészetéről szóló szemelvényekkel, csoportos és egyéni kiállításainak listájával, valamint színes reprodukciókkal.⁹⁴

10. kép. Az India varázsa című kiállítás katalógusa, 1988.
Forrás: Thury György Múzeum, Nagykanizsa

⁹³ Gelencsér, Sass Brunner Erzsébet a szülőföld vonzásában, 376–378; Bethlenfalvy, Misztikus élmény a festészetben, 5–7.

⁹⁴ *Tiszta élet öröme*. Szerk. Bethlenfalvy.

A rendszerváltozás után

A rendszerváltozás után valamivel csökkent a Brunnerekről Magyarországon megjelenő publikációk száma, ugyanakkor a hazai recepciójukat érintő fontos eseményekre került sor. 1991. január 28-án a *Népszabadság* Göncz Árpád köztársasági elnök látogatásához kapcsolódva indiai mellékletet jelentetett meg, amelyben Vass Zoltán írt Brunner Erzsébetéről.⁹⁵ 1991-ben a festőnő újabb 11 képet ajándékozott Magyarországnak, köztük kilencet olyan közgyűjteményeknek, amelyek fontos szerepet játszottak édesanyja centenáriumának megünneplésében. A *Petőfi Népe* szeptember 4-ei száma számol be a Kecskeméti Képtárnak adományozott képekről.⁹⁶ A *Városkép–Sümeg* 1993. január 11-én a sümegi gyűjtemény gyarapodásáról ír.⁹⁷ Sass Brunner Ferenc két portréja, amelyek közül egyik a feleségét, másik a leányát ábrázolta, Kanadából került vissza Magyarországra. Miklósi-Sikes Csaba a Veszprémben megjelenő *Múzeumi Diárium* 1993-as számában tekintette át Sass Brunner Erzsébet sümegi kapcsolatait,⁹⁸ Gelencsér Gábor pedig az érdi *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 1993. évi 12. számában emlékezett Sass Brunner Erzsébetre.⁹⁹ 1993-ban jelent meg Balázs Dénes szerkesztésében és a Panoráma Kiadó gondozásában a *Magyar utazók lexikona*, amelyben Sass Brunner Erzsébetéről szóló szócikk is található.¹⁰⁰ 1994-ben Nagykanizsa városa Tiszteletbeli Polgár címet adományozott Brunner Erzsébetnek, 1995-ben pedig a Magyar Köztársaság Középkeresztje kitüntetésben részesült. Ez utóbbi átadása alkalmából Újdelhiben, a magyar nagykövet rezidenciáján nyílt kiállítása. Szabó Lilla, a Magyar Nemzeti Galéria főmuzeológusa 1995-ben ösztöndíjas tanulmányúton járt Indiában, és tanulmányozta a Brunnerek művészetét. Később, 2009-ben ebben a témában védte meg PhD-értekezését az ELTE BTK Művészettörténeti Intézetében.¹⁰¹

1996 március–áprilisában a Brunnerek Japánban festett képeiből nyílt kiállítás a DMTKK-ban *Japán lelke* címmel. Az *Új Magyarország* október 1-jei számában Lukács Csaba írt az eseményről. Ebben az írásban a szerző már előre jelzi, hogy „Brunner Erzsébet több száz képből álló hagyatékának – úgy tűnik – sikerül gazdát találni. A szülőváros, Nagykanizsa Brunner-múzeumot létesít művészetük számára.”¹⁰² Nagykanizsa vezetése az Erzsébet téren lévő úgynevezett Kiskastélyt szemelte ki állandó múzeum céljára. Brunner Erzsébet örömmel fogadta a hírt, és elhatározta, hogy újabb kétszáz festményt adományoz a nagyka-

⁹⁵ Vass, Erzsike, 19.

⁹⁶ Képek Delhiből, 4.

⁹⁷ Világot járt portrék, 10.

⁹⁸ Miklósi-Sikes, Sass Brunner Erzsébet sümegi kapcsolatai, 59–63.

⁹⁹ Gelencsér, Festőállvánnyal és ecsettel, 80–81.

¹⁰⁰ B. D., Sass Brunner Erzsébet, 334.

¹⁰¹ Szabó, *Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet*

¹⁰² Lukács, Misztikus képek, 9.

nizsai múzeumnak. A képek 1997-ben meg is érkeztek Magyarországra, de még mielőtt eljutottak volna rendeltetési helyükre, március és május között Budapestén, a Néprajzi Múzeumban mutatták be őket *Álomjárók Indiában* címmel. A kiállítást Bincsik Mónika művészettörténész rendezte, és Göncz Árpád köztársasági elnök nyitotta meg. Nagykanizsán, a Kiskastélyban szeptember 12-én nyílt meg a Brunner család állandó kiállítása Brunner Erzsébet újabb adományából. Szeptember 15-én a *Zalai Hírlap* számolt be az eseményről.¹⁰³

Erről a kiállításról is készült katalógus Bincsik Mónika tanulmányával. Ebben a szerző ismerteti a két festőnő életútját, azokat a szellemi és művészeti áramlatokat, amelyek hatottak rájuk (nagybányai iskola, *plein air* festészet, impresszionizmus, posztimpresszionizmus, szimbolizmus, Mazdaznan, Tagór, bengáli iskola). Megállapítja, hogy Sassnét

„az vezérelte, hogy szimbolista alkotásokat hozzon létre, de a »fényvetődés« problémái is izgatták. Festményein végbement az a folyamat, hogy a természetet annak egy meghatározó elemével, a fénnel ábrázolta, ennek az eszköznek a segítségével rögzítette az őt körülvevő környezetet, de ezzel a jelenséggel, a mindenütt jelenlevő, mindent magába ölelő fénnel juttatta kifejeződésre panteizmusát is, majd későbbiekben ez az eszköz szimbólummá, misztikus tartalmat hordozóvá vált, azzal párhuzamosan, hogy egyre dekoratívabb lett.”¹⁰⁴

1998. január 4-én a *Sümei Napló* a Brunnerek sümei kapcsolatairól jelentetett meg cikket.¹⁰⁵

11. kép. A Kiskastély, az állandó Brunner-kiállítás helyszíne Nagykanizsán.

Forrás: Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

¹⁰³ Nagykanizsán, a Képzőművészek Házában, 7.

¹⁰⁴ Bincsik, *Álomjárók Indiában*, 1–13.

¹⁰⁵ (A. A.), *A sümei Buddha-kép*, 4.

Brunner Erzsébet halála után

Brunner Erzsébet 2001. május 2-án hunyt el Újdelhiben. Festményeit végakarata végrehajtásáig a Magyar Nagykövetség vette gondjaiba, a leveleket, kéziratokat, fényképeket és személyes tárgyait néhány barátja őrizte. A *Zalai Hírlap* május 7-én búcsúzott tőle,¹⁰⁶ a *Kanizsa* május 7-én közölt nekrológot.¹⁰⁷ A *Magyar Nemzet* meglehetősen késéssel, november 3-án reagált a halálhírré.¹⁰⁸ A festmények négy évig heverték érintetlenül a Nagykövetség raktárában. Ez idő alatt is lehetett olyan publikációkat olvasni Magyarországon, amelyek a Brunnerekről szóltak. 2001-ben a *Magyar nagylexikon* 4. kötete,¹⁰⁹ 2002-ben Szabó Ákos András: *Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikonának* 1. kötete írt röviden Brunner Erzsébetéről.¹¹⁰ 2004-ben az *Új magyar életrajzi lexikonban* jelent meg szócikk Sass Brunner Erzsébetéről.¹¹¹ Ugyanabban az évben látott napvilágot Ubornyák Katalin szerkesztésében a *Tagore, a misztikus költő* című kötet, amelyben Brunner Erzsébet rövid visszaemlékezése is olvasható a költőről,¹¹² és több Brunner-festmény reprodukciója is látható benne.¹¹³ Kostyál László „Zala megye képzőművészete a két világháború között” című tanulmánya a *Zalai Múzeum* 2004. évi 13. számában röviden ismerteti Sass Brunner Erzsébet indiai tartózkodását megelőző munkásságát.¹¹⁴ 2006-ban, a *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 15. számában az én tanulmányom jelent meg a Brunnerek utazásairól.¹¹⁵

A Brunnerek magyarországi recepciójában az eddigi utolsó intenzívebb időszak 2007–2008-ban volt, amikor hagyatékuk jelentős része Magyarországra került. A nagykanizsai Thúry György Múzeum 654, a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum 62 festményt kapott. A *Népszabadság* már 2006. március 8-ai számában beharangozza, hogy folynak az előkészületek a Brunner-örökség hazaszállítására, de előtte még rendeznek belőlük egy búcsúkiállítást Delhiben.¹¹⁶

A Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeumnak szánt hagyaték 2007 elején érkezett Budapestre. Az első kiállítás ebből az anyagból 2007. június 23. és 2008. február 17. között tartott nyitva az Andrássy úti palotában *Misztikus India* címmel, kurátora Renner Zsuzsanna volt. A kiállítás 70 oldalas, magyar–angol kétnyelvű katalógusa Marosi Ernő, Renner Zsuzsanna és Bethlenfalvy

¹⁰⁶ Elhunyt Indiában Brunner Erzsébet festőművész, 5.

¹⁰⁷ B. Zs., Elhunyt Brunner Erzsébet, 20.

¹⁰⁸ Végh, Kelet lányai, 34.

¹⁰⁹ Brunner Erzsébet (2001), 613.

¹¹⁰ Brunner Erzsébet (2002), 166.

¹¹¹ Sass Brunner Erzsébet, Farkas Böske (2004), 970.

¹¹² Brunner Erzsébet visszaemlékezése, 169–177.

¹¹³ *Tagore, a misztikus költő*, 227–236.

¹¹⁴ Kostyál, Zala megye képzőművészete, 281–294.

¹¹⁵ Lázár, Festőecsettel a világ körül, 39–52.

¹¹⁶ Horváth, Festményeket várnak, 8.

Géza írásait tartalmazza, számos színes illusztrációval. A három tanulmány a Brunnerek művészetének legértőbb elemzései közé tartozik.¹¹⁷

Marosi Ernő tanulmányáról korábban már volt szó. Renner Zsuzsanna a katalógus előszavában leírja, hogy a két festőt belső készítés és egy láthatatlan világból érkező sugallatok vezették álmaik földjére, ahol művészi és belső útkeresésükhöz megtalálták a számukra legmegfelelőbb közeget. Indiában a társadalmi élet ismert és elismert tagjai lettek.

„Itthon mégsem ismerjük őket. Az elmúlt két és fél évtizedben Magyarországon rendezett kiállításaik csendben múltak el, anélkül, hogy a Brunnerek bevonultak volna a magyar művészettörténet panteonjába. Pedig érzésükben mindig »magyar lányok« maradtak. Brunner Erzsébet sokat tett – elsősorban a szülővárosának, Nagykanizsának juttatott sok-sok festménnyel – a »visszatérésért«: azért, hogy immár indiai festőként – az egykor itthon ígéretesen indult pálya természetes kiteljesítéseként – a szülőföld is újra megismerje és elfogadja őket.”¹¹⁸

Ugyanebben a katalógusban Renner Zsuzsanna másik, „Zarándokúton” című írása művészi pályájuk felvázolása mellett részletesen ismerteti azt a szabadságmozgalomtól átfűtött, forrongó Indiát, amelybe anya és leánya 1930-ban megérkezett, és amely nélkül indiai munkásságuk lényege is nehezen érthető meg. Szól a bengáli Sántinikétanról, a „béke honáról”, a Tagór által alapított Visva-Bhárati Egyetemről, amely az 1920-as évektől az indiai szellemiség központjaként vált ismertté, és ahová a két festőnő annyira vágyott. Ismerteti a Rám Móhan Rój (Ram Mohan Roy) által a 19. század elején elindított reformmozgalmat, a vallási megújulás érdekében létrehozott Brahmó Szamádzs (Brahmo Samaj; Brahma Társaság) nevű szervezetet, amely síkra szállt a társadalmi és politikai reformokért is, és amellyel a Tagór-család is szoros kapcsolatban állt. A 19. század második és a 20. század első felében számos költőt, irodalmárt, művészt, tudóst és politikust felvonultató „bengáli reneszánsz” a nemzeti mozgalom zászlóvivője lett, amelynek 30-as években aktív képviselőivel a két Brunner is szoros kapcsolatba került, és akik hatottak gondolkodásukra, művészetükre.¹¹⁹

Bethlenfalvy Géza „Misztikus élmény a festészetben: Sass Brunner Erzsébet felfedező útjai” című tanulmánya addig nem elemzett pszichológiai szempontból vizsgálja az anya művészetét. Munkássága fő inspirációjának a misztikus élményt tekinti. Sass Brunner Erzsébet leveleiből, naplójegyzeteiből, vallo-másaiból – és nem utolsó sorban festményeiből – tudjuk, hogy egész emberi mivoltát és pályáját meghatározó misztikus élményekben volt része. A direkt,

¹¹⁷ *A misztikus India*. Szerk. Renner.

¹¹⁸ Renner, Előszó, 6.

¹¹⁹ Renner, Zarándokúton, 12–23.

racionális gondolkodásban először az első világháborúban átélt borzalmak nyomán rendült meg a hite, majd a 28 napos koplalás után átélt víziók fordították a misztika felé. Ekkor kezdett eksztatikus élményekből fakadó szimbolikus képeket festeni. Indiában ez a szimbolizmus sajátos irányba fordult.

„Tudatosan tanulmányozza az Indiában évezredessé szilárdult szobor- és képkalkotó hagyományokat, szimbólumokat, megpróbálja azokat átélni, összeolvasztani a saját élményeivel, azoknak a nyelvén fejezni ki magát. Ilyen óriási feszítávú szintézist elérni nagyon nehéz, és Sass Brunner Erzsébet csakis a legmagasabb szintézisre volt hajlandó, hazugság és megalkuvás nélkülire.”

Írása végén Bethlenfalvy megállapítja, hogy mindazok a kérdések, amelyekkel Sass Brunner Erzsébet viaskodott, ma sem avultak el. „Manapság az emberiségnek egy még nyomasztóbb világgal kell szembenéznie, így az ő erőfeszítései és a »végső kérdésekkel« foglalkozó művészetének gyümölcsei aktuálisabbak, mint valaha.”¹²⁰

2007. november 7-én több hírportál is közölte a nagykanizsai polgármesteri hivatal MTI-hez eljuttatott közleményét, hogy a Nagykanizsára kerülő Brunner-örökség szállításra vár. A *Zalaegerszegi Napilap* 2008. április 1-jei száma pedig már azt adta hírül, hogy megérkezett a hagyaték a városba.¹²¹ A képek átvételéről április 3-án a *Népszabadság* is hosszú cikkben írt.¹²² Később az örökség többi része, a festőnők élete során felhalmozódott fényképek, írásos dokumentumok és személyes tárgyaik is gyarapították a nagykanizsai gyűjteményt. A hagyaték-ból az első kiállítást a Kiskastélyban és a Magyar Plakátházban június 23-án, a Múzeumok éjszakája keretében mutatták be *A két zarándok* címmel, kalandos életútjukat pedig fotókiállítás idézte fel. A nagykanizsai állandó Brunner-kiállítást 2008. október 10-én Keszér Katalin kiváló művészettörténész nyitotta meg. Beszédének tanulmányá bővített változata a *Pannon Tükör* 2008. évi 6. számában jelent meg, ezzel is gyarapítva a Brunnerek művészetét elemző elmélyült értekezések sorát. Keszér felidézi az Indiában és Magyarországon rendezett Brunner-kiállításokat, és megállapítja, hogy ezek, „miközben két távoli ország különös kapcsolatainak történetét tartják emlékezetünkben, arra is hivatottak, hogy a bemutatott, különböző kultúrákat reprezentáló műalkotások révén éppen az ember legsajátabb tulajdonságát, kultúraalkotó voltát, az emberek ebben való közösségét megértsük, megtanuljuk ezt becsülni és elsősorban erre építeni a jövőndőt.” A szerző a magyar–indiai kapcsolatok különösen jelentős korszakának tekinti azt az időszakot, amelyben a Brunner-család festészete kialakult

¹²⁰ Bethlenfalvy, Misztikus élmény a festészetben, 36–39.

¹²¹ Megérkeztek Új-Delhiből Nagykanizsára.

¹²² Boda, A két Erzsébet hagyatéka, 6.

itthon és kibontakozott Indiában. Felidézi, hogy a Brunnerek művészete abból az orientalizmus fogalmával illelhető, a 19–20. század fordulóján Magyarországon és az egész nyugati világban tapasztalható érdeklődésből fakadt, amelynek keretében tudósok, utazók, művészek és műgyűjtők (köztük szép számmal magyarok is) két nagy, egymástól távolra szakadt kultúra – a nyugati és a keleti – között teremtettek kapcsolatokat. Késérű az anya művészetének számos magyar párhuzamára utal, például a nagybányaiakra, akik a tájképben felelevenítették a művészet és a vallás megszűnni látszott, szoros kapcsolatát, eredendő egységét, amely Sass Brunner Erzsébet indiai tájképeiben, Ferenczy Károlyt idéző, expresszív, élő formákat alkotó megjelenésében él tovább. A minden teremtményt élőnek tételező természetfelfogás egyúttal Csontváry Kosztka Tivadaré is volt, akinek forrongó-formálódó, a század elején festett tátrai szikláira emlékeztetnek Sassné hegyvidéki képei. A Brunnerek művészetén keresztül megismerkedhetünk „a nyugati civilizációból a keletibe vezető festői és szellemi úttal, mely hozzánk visszakanyarodva módot ad arra is, hogy a festői-szellemi tapasztalatokat beépítsük gondolkodásunkba” – zárja gondolatait a művészettörténész.¹²³

A hatalmas hagyatékból válogatott kiállítássorozatnak megjelent a katalógusa is. Az 1980-ban kiadott, *Varázslatos India* című füzetben Randzsit Ráj (Ranjit Rae) és Bethlenfalvy Géza írásait olvashatjuk. Ráj a két Brunnernek a magyar-indiai kapcsolatokban betöltött szerepét méltatja: „Munkásságuk nemzeti örökségünk szerves részét képezi. A Brunner-festmények India megjelenítésében a nemzet mély és érzékeny megértéséről tanúskodnak. Misztikus ábrázolású képeik néhány esetben India lelkét tárják fel.”¹²⁴ Bethlenfalvy személyes emlékeit idézi fel a fiatalabb Brunnerről.¹²⁵

Brunner Erzsébet születésének 100. évfordulóját 2010-ben számos rendezvénnyel ünnepelték meg mind Indiában, mind Magyarországon. Újdelhiben kurátora voltam több emlékkiállításnak, köztük annak a nagyszabású retrospektív tárlatnak, amely közel 400 Brunner-festményt, számos fotót és dokumentumot mutatott be, valamint szervezője annak a tudományos konferenciának és szerkesztője annak a 228 oldalas katalógusnak, amely a centenáriumhoz kapcsolódott.¹²⁶ Az indiai kiállításokról, tudományos konferenciáról és könyvbemutatóról részletesen beszámolt a hazai elektronikus sajtó is. Budapesten az Iparművészeti Múzeumban június 18-án, a Múzeumok éjszakáján nyílt Brunner-kiállítás. Nagykanizsán a *Brunner Erzsébet* című tárlattal emlékeztek meg az évfordulóról. Ebből az alkalomból egy 96 oldalas könyvet is megjelentettek a fiatalabbik Brunnerről.

¹²³ Késérű, *Az orientalizmus magyar követői*, 83–86.

¹²⁴ Rae–Bethlenfalvy, *Enchanted India*, 3.

¹²⁵ Bethlenfalvy, *Magyar indiai vagy indiai magyar*, 5.

¹²⁶ *The Call of India*. Ed. by Lázár.

Ebben található Gellér Katalin „Buddha Nyugatra megy” című írása. Gellér megállapítja, hogy naivsáig tiszta, választott életmódjukkal összeforrott művészekről van szó, akik tartós sikereket értek el, és kivívták India vezető gondolkodóinak és politikusainak megbecsülését. Hosszas elemzi Indiába vándorlásuk forrásait, és műveik számos magyar és európai párhuzamára világít rá. Felhívja a figyelmet arra, hogy – akár csak Csontvárynál – egy belső hang hívásának tulajdoníthatjuk a döntő elhatározást, hogy útnak indultak. Rámutat Sass Brunner Erzsébet képeinek arra a sajátosságára, hogy gyakran szimbolikus tartalommal ruházta fel a tájat. Természet és ember – általában egyetlen magányos alak – teljes egybeolvadását ábrázolta azokon a tájképeken, amelyeken ember is szerepel. A misztikus, elvont tartalmakat gyakran geometrikus formákra redukálva, az absztrakcióhoz közelítve fogalmazta meg. Leánya a hagyományos indiai portréstílus színességét az európai ábrázoló tradícióval egyesítette. A buddhizmus szent helyeit ábrázoló festményein az expresszionizmus és a primitivizmus hatása is érezhető. Gellér Katalin a Brunnerek munkásságának mérlegét ezekkel a szavakkal vonja meg:

„Az indiai táj és élet szeretete mélyen áthatotta művészetüket, s azonosultak második hazájuk politikai harcával, függetlenségi törekvéseivel is, de vallási és művészeti gyökereiktől nem tudtak és nem is akartak elszakadni. Hányatott életük sodrában létrejött, néha naiv, néha elszármazott, festőileg kidolgozatlan, de mindig a „belső hangra”, érzésekre figyelő műveik azt sugallják, hogy számukra a legfontosabb a minden előtt egybefoglaló egység-élmény érzékeltetése, és mindenek előtt a »tiszta élet« megvalósítása volt – és ez kell legyen művészetük megítélésének mércéje is.”¹²⁷

2010 óta további Brunner-kiállításokat rendeztek különféle magyar városokban, többek között Budapesten, Szegeden, Veszprémben és Nagykanizsán. 2011-ben jelent meg Bangha Imre *Jöttem a Gangesz partjairól* című, a magyar–bengáli kapcsolatokkal foglalkozó könyve, amely szintén kitér a Brunnerek indiai tartózkodására, és közli Brunner Erzsébet életrajzának Sántinikétanra és Tagórral való kapcsolatára vonatkozó részleteit.¹²⁸ Ugyanebben az évben Újdelhiben látott napvilágot egy általam szerkesztett, gazdagon illusztrált kötet Brunner Erzsébet nagyobb részét addig publikálatlan írásaiból.¹²⁹ Bethlenfalvy Géza 2016-ban a *Magyar művészet* című folyóiratban jelentetett meg újabb tanulmányt a Brunnerekről.¹³⁰

¹²⁷ Gupta–Cseresnyés–Kőfalvi–Bethlenfalvy–Gellér, *Elizabeth Brunner*.

¹²⁸ Bangha, *Jöttem a Gangesz partjairól*, 135–136, 447–480.

¹²⁹ *Elizabeth Brunner. Her Life – Her Words*. Ed. by Lázár.

¹³⁰ Bethlenfalvy, A Sass Brunner Erzsébet – Brunner Erzsébet anya-lánya festőnő páros, 107–113.

12. kép. Brunner-kiállítás és a *Szerelmem, India* című könyv bemutatója Nagykanizsán, 2021.
Forrás: Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

A Múcsarnokban 2018 októberétől 2019 januárjáig tartott nyitva a *Rejtett történetek* című, életreform-mozgalmakról szóló kiállítás, amelyen Brunner-képek is szerepeltek. A bemutatóhoz kapcsolódóan 2019. január 20-án nemzetközi tudományos konferenciát rendeztek *Az életreform és a művészetek* címmel, amelyen előadást tartottam a Brunnerekről. A konferencia anyaga kötetben is megjelent.¹³¹ Emellett számos további előadásban és rádióinterjúban is népszerűsítettem a két festőnő művészetét.

2022-ben jelent meg *Szerelmem, India – Brunner Erzsébet festőművész családja élete* című könyvem, amely a Brunnerek életének és munkásságának eddigi legrészletesebb ismertetése a művésznővel folytatott beszélgetések alapján. A könyvről Kubassek János, az érdi Magyar Földrajzi Múzeum igazgatója írt ismertetést a *Magyar Nemzet* 2022. március 5-ei számában,¹³² amely később *Atlasz varázsa* című könyvében¹³³ kibővített formában is megjelent. 2024-ben kiadott, *Magyar nők India vonzásában* című könyvemben szintén részletesen foglalkoztam Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet alakjával.

A Brunner-hagyaték népszerűsítésében ma a nagykanizsai Thúry György Múzeum játssza a legfontosabb szerepet, ami elsősorban Száraz Csilla igazgató és Szmodics-Tugya Beáta kurátor, a Brunner-gyűjtemény gondozója kiváló munkájának köszönhető. A múzeum rendszeresen tematikus kiállításokon mutatja be a gazdag gyűjtemény darabjait (*Utazások négy kontinensen*, 2018; *Cseresznyevirágzás*, 2018/2019; *A három Sass*, 2019; *Rokonlelkek: Gandhi és a Brunnerek*, 2021; *Nem csak festőművészek voltak*, 2022; *A szegénység és*

¹³¹ Lázár, A spiritualitás igézetében, 112–132.

¹³² Kubassek, Rokon lelkek, 15.

¹³³ Kubassek, *Atlasz varázsa*, 639–651.

a *gazdagság kontrasztja*, 2024/2025), és publikálják a gyűjteménnyel kapcsolatos kutatások eredményeit is.¹³⁴ A kiállításokról és a Brunnerekkel kapcsolatos megemlékezésekről a helyi nyomtatott és elektronikus média részletesen beszámolt.

Összefoglalás

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Indiába érkezésük (1930) és a második világháború előtti rövid hazalátogatásuk (1938) között folyamatos érdeklődés nyilvánult meg Magyarországon Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet személye, életútja és művészete iránt. Ez az érdeklődés szülővárosukban, Nagykanizsán és a közeli Zalaegerszegen volt a legnagyobb, a periódus vége felé pedig Sümegen is erősödött, ahová az itthon maradt rokonok költöztek. Ezt az érdeklődést részben a lokálpatrióta érzések táplálták, részben az India és az egzotikum iránti fogékonyság inspirálta.

A főváros érdeklődését két esetben keltették fel: először 1932–1933-ban, amikor indiai sikereik és az ottani vezető elittel való szoros kapcsolatuk híre Magyarországra is eljutott, majd 1936–1937-ben, amikor művészetük Japánban is visszhangra talált, és megjelent a *Misztikus India* című könyvük. Az irántuk megnyilvánuló érdeklődést a Trianon által a nemzeti önbecsülésen ejtett mély seb is fokozta, és büszkeséggel töltötte el a magyar olvasókat, amikor értesültek arról, hogy magyar művészek sikereket aratnak a nagyvilágban, és távoli földrészekben is jó híret keltik Magyarországnak. Indiában alkotott képeiknek a művészetkedvelőkre gyakorolt nagy hatása ellenére a hivatalos művészetkritika nem alkotott véleményt munkásságuk értékéről, és ebben az időben egyetlen kiállításuk sem volt Budapesten.

1938 és 1972 között a Brunnereket Magyarországon szinte teljesen elfelejtették. Először a második világháború és internálásuk szakította meg a kapcsolatot velük, majd a hidegháború éveiben politikai-ideológiai okok miatt nem kívánt tudni róluk a kommunista hatalom. Mindezt tetézte Brunner Erzsébet kiállása az 1956-os forradalom mellett, ami azzal a következménnyel járt, hogy minden hivatalos kapcsolatot megszakítottak vele.

1972-ben, amikor Indirá Gándhí Brunner-képeket adományozott Magyarországnak, megtört a jég. Nemcsak hogy helyreálltak Brunner Erzsébet és Magyarország kapcsolatai, de személye a magyar–indiai együttműködés szimbolikus alakjává vált. A magyar sajtó egyre többet foglalkozott a Brunnerekkel, 1981-es budapesti és 1982-es debreceni kiállításuk diadalmenet volt, a *Tisztelet a szülőföldnek* kiállításra Brunner Erzsébetet is meghívták, hogy állítsa ki egy

¹³⁴ Tugya, Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet találkozására és barátsága Mahátma Gandhival, 475–487.

képét. A fordulat több tényezővel magyarázható. Változások következtek be a nemzetközi politikában, a hidegháborút a *détente*, a különböző rendszerű országok békés egymás mellett élésének elve váltotta fel. A kommunista rendszer felpuhult, a vallás és az idealista nézetek irányában nagyobb türelem nyilvánult meg. India fontos politikai és gazdasági partnere lett Magyarországnak, a kulturális kapcsolatok Indiával nagy hagyományokra tekintettek vissza. Az indiai művészeti életben fontos helyet betöltő Brunner Erzsébet személye és az indiai vezető elittel való kapcsolatai kiváló lehetőséget biztosítottak a magyar diplomácia számára.

A Brunnerek magyarországi recepciója a 80-as évek óta, bár hullámmásokat mutat, időről időre újabb impulzusokat kap. Ilyen volt Brunner Erzsébet magyarországi látogatása, kitüntetései, Budapesten és más városokban rendezett kiállításai, képadományozásai, majd halála után a hagyaték elhelyezése budapesti és nagykanizsai múzeumokban. Vezető művészettörténészek ismerték el törekvéseik értékét. Pogány Ö. Gábor azt hangsúlyozta, hogy Indiában otthonra találtak, az indiai lelkiséget hitelesen ábrázolták, ez magyarázza népszerűségüket. Marosi Ernő fontosnak találta, hogy megismerjük a Brunnerek művészetét, az indiai kultúrának azokat az eszméit, amelyek őket oda vezették, mert ez a kulcsa a kultúrák és hagyományok közötti hídszerepük megértésének. Bincsik Mónika rámutat, hogy Sassnét a „fényvetődés” problémái foglalkoztatták. Ezzel juttatta kifejeződésre panteizmusát, majd ez az eszköz szimbólummá, misztikus tartalmat hordozóvá vált. Renner Zsuzsanna azt hangsúlyozza, hogy annak a szabadságmozgalomtól átfűtött, forrongó indiai politikai-szellemi légkörnek az ismerete nélkül, amelybe anya és leánya 1930-ban megérkezett, munkásságuk lényege is nehezen érthető meg. Bethlenfalvy Géza pszichológiai szempontból vizsgálja a Sass Brunner Erzsébet által átélt misztikus élményeket, amelyek művészetének ihletői voltak. Keserü Katalin arra a konklúzióra jut, hogy a Brunnerek művészetén keresztül megismerkedhetünk a nyugati civilizációból a keletbe vezető festői és szellemi úttal, és ezeket a tapasztalatokat beépíthetjük gondolkodásunkba. Gellér Katalin a Brunner-életmű számos magyar és európai párhuzamára világít rá. Megállapítja, hogy a két festőnő művészetének legfőbb értékét a minden élőtfoglaló egységélmény érzékeltetése és a „tisztá élet” megvalósítása jelenti. Valamennyi elemző egyetért abban, hogy a Brunnerek életműve olyan kérdéseket vet fel, amelyek ma is aktuálisak. Az őket ért magyar művészeti hatások és a magyar-indiai kapcsolatokban betöltött szerepük miatt helyük van a magyar művészet panteonjában is.

Talán a G. Hajnóczy Rózsa *Bengáli tűz* című regényében a Brunnerekről megfogalmazott lesújtó vélemény máig tartó hatásának tulajdonítható, hogy vezető művészettörténészek fentiekben ismertetett elismerő állásfoglalása ellenére a magyar művészetkritikus szakma egyes tagjai részéről még mindig érezhető némi zavar, bizonytalanság és ki nem mondott ellenérzés, amikor Sass

Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet életművét a magyar művészettörténet kontextusában próbálják elhelyezni. Munkásságuk ugyanis kilóg minden általuk felállított trendből, szabályrendszerből, stílus- és értékkoordinátából, kategóriából. Talán ez az oka, hogy a magyar művészettörténet összefoglaló munkáiban még nem találták meg a helyüket.

A Brunnerek művészete egyedi, és bár sok szállal kapcsolódik a magyar művészet törekvéseihez, megértéséhez a kulcsot végül is az indiai gondolkodás, az indiai kultúra ismerete adja meg. Nem véletlen, hogy magyarországi recepciójuk során az indológusok, az Indiával foglalkozó szakemberek, az India iránt elkötelezett, Indiát szerető közönség volt a legfogékonyabb műveikre. A Brunnerek kiállításai, a róluk megjelent hírek és elemzések hozzájárultak egy eddiginél pozitívabb magyarországi India-kép és az indiai kultúra iránti intenzívebb, mélyebb érdeklődés kialakulásához.

Bibliográfia

- A londoni magyar követ nyitotta meg Sassék kiállítását az angol fővárosban. *Zalai Közlöny* 1938. október 14., 3.
- A Magyar-indiai kulturális kapcsolatok ápolása jegyében... *Népszabadság* 1987. április 13., 8.
- A Magyar-japán társaság magyar kiállításából Tokióban. *Új Magyarság képes melléklete* 1936. július 11., 2.
- A misztikus India – két magyar festő művészetén keresztül. Mystic India – Through the Art of Two Hungarian Painters.* Szerk. Renner Zsuzsanna. Budapest, 2007.
- A Painter's Pilgrimage. Elizabeth Brunner's Buddhist Paintings from India, Nepal, Burma, Sri Lanka and Thailand.* Ed. by Bethlenfalvy, Géza. New Delhi, 1978.
- A Sass-Brunner művészcsalád képkiallítása Sümegen. *Sümeg és Szentgrót* 1938. június 12., 2.
- A Sass-kiállítás utolsó napja. *Zalai Közlöny* 1932. január 3., 5.
- A szerkesztő naplója. Kiállításon. *Szabad Sajtó* 1938. április 28., 4.
- A Vision of India. Art of Elizabeth Sass Brunner and Elizabeth Brunner.* Ed. by Bethlenfalvy, Géza. Introd. by Appasamy, Jaya. New Delhi, 1979.
- Álomjárók Indiában. Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet kiállítása.* Szerk. Géger Melinda. Nagykanizsa, 1997.
- Az indiai elnök fogadta Sarlós Istvánt. *Népszabadság* 1984. április 18., 5.
- Az új-delhi-i Magyar Tájékoztatói és Kulturális Központban. *Népszava* 1979. január 10., 5.
- B. D. [Balázs Dénes], Sass Brunner Erzsébet. In: *Magyar utazók lexikona.* Szerk. Balázs Dénes. Budapest, 1993, 334.
- (B. R.), Sassné Farkas Böske festőművésznő útja Kanizsától Rabindranath Tagore festőművészeti főiskolájáig. *Zalai Közlöny* 1930. július 26., 2.
- B. Zs., Elhunyt Brunner Erzsébet. *Kanizsa* 2001. május 17., 20.
- Balatoni képek Kalkuttában, indiai képek Nagykanizsán. *Zalai Közlöny* 1932. január 1., 3.
- (bán), Egy magyar festő Indiából. *Magyar Nemzet* 1988. szeptember 17., 5.
- Bangha Imre, *Jöttem a Gangesz partjairól. Bengáli kultúra és magyar irodalom.* Budapest, 2011.
- Barbarits Lajos, *Nagykanizsa.* (Magyar Városok Monográfiája) Budapest, 1929.
- Bethlenfalvy Géza, A misztikus élmény a festészetben: Sass Brunner Erzsébet belső felfedező útjai. *Új Horizont* 13/4 (1990) 5–7.

- Bethlenfalvy Géza, A Sass Brunner Erzsébet – Brunner Erzsébet anya-lánya festőnő páros. *Magyar Művészet* 4/2 (2016) 107–113.
- Bethlenfalvy, Géza, *India in Hungarian Learning and Literature*. New Delhi, 1980.
- Bethlenfalvy Géza, Magyarindiai vagy indiai magyar–avagy mindkettő–Néhány személyes emlék... In: Rae, Ranjit–Bethlenfalvy, Géza, *Enchanted India – Varázslatos India*. Nagykanizsa, 2008, 5.
- Bethlenfalvy Géza, Misztikus élmény a festészetben: Sass Brunner Erzsébet belső felfedező útjai. In: *A misztikus India – két magyar festőnő művészetén keresztül. Mystic India – Through the Art of Two Hungarian Painters*. Szerk. Renner Zsuzsanna. Budapest, 2007, 36–39.
- Bezárult a képkiallítás. *Sümeg és Szentgrót* 1936. február 2., 2.
- Bincsik Mónika, Álomjárók Indiában: Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet kiállítása. In: *Álomjárók Indiában. Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet kiállítása*. Szerk. Géger Melinda. Nagykanizsa, 1997, 1–13.
- (bl) [Barbarits Lajos], Ecsettel indult el hazulról, vésővel tűnt fel Budapesten s ma a táncát filmezik Indiában egy kanizsai kislánynak. *Zalai Közlöny* 1932. július 24., 4.
- (bl) [Barbarits Lajos], Kanizsai festőművészek és iparművészek együttes kiállítása. *Zalai Közlöny* 1930. április 30., 3.
- (bl) [Barbarits Lajos], Megjelent Tokióban Sass Ferencné és leányának könyve a misztikus Indiáról. *Zalai Közlöny* 1937. július 9., 3.
- (bl) [Barbarits Lajos], Megnyílt Sassék kiállítása. *Zalai Közlöny* 1932. október 9., 2.
- (bl) [Barbarits Lajos], Sass Ferencné egy buddhista kolostor sziklalépcsőjén csípőtörést szenvedett. *Zalai Közlöny* 1937. január 1., 3.
- (bl) [Barbarits Lajos], Szereti a gulyást és eljön Kanizsára Sassék indiai házigazdaja. *Zalai Közlöny* 1933. március 3., 4.
- (bl) [Barbarits Lajos], Tízezrek álltak Tokióban két kanizsai magyar festő csodálatos vásznai előtt. *Zalai Közlöny* 1936. január 16., 3.
- Boda András, A két Erzsébet hagyatéka. *Népszabadság* 2008. április 4., 6.
- Borbás Katalin, Brunner Erzsébet kitüntetésére. *Népszabadság* 1988. szeptember 17., 6.
- Borsos Miklós, *Visszanéztem félutamból*. Budapest, 1971.
- Brunner Erzsébet. In: *Magyar nagylexikon*. IV. Budapest, 2001, 613.
- Brunner Erzsébet. In: Szabó Ákos András, *Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikona*. I. Nyíregyháza, 2002, 166.
- Brunner Erzsébet kitüntetése. *Magyar Hírlap* 1988. szeptember 17., 4.
- Brunner Erzsébet Toshiko Sekija japán operaénekesnő képét festi. *Képes Pesti Hírlap* 1936. január 30., 2.
- Brunner Erzsébet visszaemlékezése (1930–1938). In: *Tagore, a misztikus költő*. Szerk. Ubornyák Katalin. Budapest, 2004, 169–177.
- Brunner Mihály alezredes ünneplése. *Sümeg és Szentgrót* 1938. szeptember 18., 2.
- Diószeghy Miklós, Az indiai alkirály nyitotta meg a két magyar úrinő képkiallítását. *Budapesti Hírlap* 1933. január 21., 6.
- Diószeghy Miklós, Két magyar úrinő mezítlásas gyalogútja Budapesttől Kalkuttáig. *Budapesti Hírlap* 1932. április 3., 3.
- Dusicza Ferenc, Újra itthon a „két indiai Erzsébet”. Képkiallítás a Ráday Kollégium dísztermében. *Magyar Nemzet* 1981. november 3., 4.
- Elhunyt Indiában Brunner Erzsébet festőművész. *Zalai Hírlap* 2001. május 7., 5.
- Elizabeth Brunner: *Her Life – Her Words*. Ed. by Lázár, Imre. New Delhi, 2011.
- Felvinczi Takács Zoltán, *Buddha útján a Távol-Keleten*. Budapest, 1938.
- Földi Károly, A Búbos kemencétől – a Gangesz partjáig. *Amerikai Magyar Népszava* 1938. május 1., 1-A.
- G. Hajnóczy Rózsa levele Sass Brunner Erzsébethez. Budapest, 1933. február 20. Kézirat. Thúry György Múzeum, Nagykanizsa, Brunner-gyűjtemény.
- G. Hajnóczy Rózsa, *Bengáli tűz*. I–III. Budapest, 1943.

- G. Hajnóczy Rózsa, *Bengáli tűz*. Budapest, 2002.
- Gándhi, Rádzsív, Az India magyar szemmel kötet. In: *India magyar szemmel*. Szerk. Bethlenfalvy Géza–Puskás Ildikó. Budapest, 1987, 3.
- Gelencsér Gábor, Festőállvánnyal és ecsettel három földrészen át. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 12 (1993) 80–81.
- Gelencsér Gábor, Sass Brunner Erzsébet a szülőföld vonzásában (A nagykanizsai és a tihanyi évek). *Horizont* 17/4 (1989) 376–378.
- Gelencsér Gábor, Zalai származású festőművész sikerei Indiában. *Zalai Hírlap* 1984. május 24., 5.
- Germanusné Kajári Kató, *Kelet vándora*. Budapest, 1985.
- Gupta, Gauri Shankar–Cseresnyés, Péter–Kőfalvi, Csilla–Bethlenfalvy, Géza–Gellér, Katalin, *Elizabeth Brunner*. Nagykanizsa, 2011.
- Halász György, Böskénél Indiában. *Magyar Hírlap* 1979. július 14., 6.
- Horváth Attila, Festményeket várnak Indiából Nagykanizsára. *Népszabadság* 2006. március 8., 8.
- India magyar szemmel. Szerk. Bethlenfalvy Géza–Puskás Ildikó. Budapest, 1987.
- India varázsa. *Ország-Világ* 1988. október 19., 19.
- India varázsa – *The Lure of India*. Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet kiállítása. *An Exhibition of Paintings by Elizabeth Sass Brunner and Elizabeth Brunner*. Szerk. Bethlenfalvy Géza. Nagykanizsa, 1988.
- Indiában alkotó magyar származású festőművészek. *Népszabadság* 1981. október 31., 8.
- Indiát át kell élni – mondja a Keletről hazatért Germanus professzor. *Budapesti Hírlap* 1932. április 3., III.
- Indira Gandhi – az Indiában élő magyar származású, nagykanizsai születésű Sass-Brunner Erzsébet ajándékként – június 22-én négy festményt adott át a Magyar Nemzeti Galéria és a nagykanizsai Thury György Múzeum részére. *Népszava* 1972. június 25., 8.
- Indira Gandhi két festményt hozott a kanizsai Thury György Múzeumnak. *Zalai Hírlap* 1972. június 27., 5.
- (K. L.), Magyar festők Indiából. *Reformátusok Lapja* 1981. november 15., 1.
- Kalamár Kálmán, Látogatás Rabindranath Tagore arcképfestőjének sümegi művészotthonában. *Zalai Magyar Élet* 1941. szeptember 24., 2.
- Kanizsai magyar művész-nevek a világhírnév szárnyán. *Zalai Közlöny* 1932. március 10., 3.
- Képek Delhiből. *Petőfi Népe* 1991. szeptember 4., 4.
- Képkiallítás. *Sümeg és Szentgrót* 1936. január 26., 2.
- Képkiallítás Sümegen. *Sümeg és Szentgrót* 1936. január 19., 2.
- Keserű Katalin, Az orientalizmus magyar követői: Sass Brunner Erzsébet és lánya, Brunner Erzsébet festészetéről, kanizsai állandó kiállításuk megújulása alkalmából. *Pannon Tükör* 13/6 (2008) 83–86.
- Két kanizsai festőművésznő ritka élményei Körösi Csoma Sándor sírjánál és buddhista lámák titokzatos szertartásai közepette. *Zalai Közlöny* 1932. április 22., 3.
- Két magyar művésznő csodálatos útja Indián, márványpalotákon és misztikus keleti varázslaton át Japánba. *8 Órai Újság* 1937. augusztus 12., 4.
- Két magyar származású indiai festőművésznő. *Népszabadság* 1979. január 10., 8.
- Kiállítás Új-Delhiben. Magyar származású művészek. *Magyar Hírlap* 1979. január 10., 6.
- Kitüntetés. *Új Tükör* 1988. október 2., 43.
- Kopré József, Egy festőasszony meg a lánya. *Magyar Nemzet* 1981. november 20., 8.
- Kopré József, India megbecsült magyar festői. *Magyar Nemzet* 1982. február 24., 9.
- Kopré József, India varázsa – Nagykanizsán. Gandhi lelkét festette. *Vasárnapi Hírek* 1988. szeptember 18., 7.
- Kostyál László, Zala megye képzőművészete a két világháború között. *Zalai Múzeum* 13 (2004) 281–294.
- Kubassek János, *Atlasz varázsa*. Budapest, 2023.
- Kubassek János, Rokon lelkek. *Magyar Nemzet, Lugas melléklet* 2022. március 5., 15.

- Lázár Imre, A spiritualitás igézetében: Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet. In: *Az élet-reform és a művészetek*. Szerk. Kempf Katalin–Vincze Beatrix–Németh András. Budapest, 2020, 112–132.
- Lázár Imre, Festőecsettel a világ körül: Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet utazásai. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 15 (2006) 39–52.
- Lázár Imre, *Magyar nők India vonzásában*. Budapest, 2024.
- Lázár Imre, *Szerelmem, India. Brunner Erzsébet festőművész csodálatos élete*. Budapest, 2022.
- Lőrincz Zoltán, A két Brunner kiállítása a Debreceni Református Kollégiumban. *Reformátusok Lapja* 1982. március 21., 3.
- Lukács Csaba, Misztikus képek. *Új Magyarország* 1996. október 1., 9.
- Lukács István, Két magyar festőművészről csodálatos története. *Újság* 1938. október 2., 14.
- Magyar kiállítás Londonban. *8 Órai Újság* 1938. október 9., 4.
- Magyar művész indiai kitüntetése. *Népszabadság* 1983. május 30., 7.
- Magyar származású, Indiában alkotó festőművészek. *Magyar Hírlap* 1981. október 31., 9.
- Magyarok Indiában. *Vasárnapi Hírek* 1987. április 12., 2.
- Marosi Ernő, Bevezetés „A misztikus India – két magyar festőművészeten keresztül” című kiállításhoz. In: *A misztikus India – két magyar festőművészeten keresztül. Mystic India – Through the Art of Two Hungarian Painters*. Szerk. Renner Zsuzsanna. Budapest, 2007, 8–9.
- Martinkó Károly, Nagykanizsáról indult... Brunner Erzsébet, India ünnepezt festője *Zalai Hírlap* 1979. március 28., 9.
- „Megbízatom szólított-e városba...” Indiai vendég Nagykanizsán. *Zalai Hírlap* 1970. október 7., 1.
- Megérkeztek Új-Delhiből Nagykanizsára hétfőn azok a festmények, amelyeket végrendeletében Brunner Erzsébet festőművész szülővárosára hagyott. *Zalaegerszegi Napilap* 2008. április 1.
- Megnyílt két képkiallítás. *Zalai Közlöny* 1931. december 20., 3.
- Mezei István, *Az igazi Japán*. Budapest, 1939.
- Miklósi-Sikes Csaba, Sass Brunner Erzsébet sümegi kapcsolatai. In: *Múzeumi Diárium. Veszprém megyei múzeumi napló az 1993. esztendőre*. Szerk. Geiszt Jakabné. Veszprém, 1993, 59–63.
- Nagy Berta, A Misztikus India. *Népszava* 1937. szeptember 19., 21.
- Nagy Berta, Két magyar festő újja Budapesttől Indián keresztül Japánig. *Budapesti Hírlap* 1937. október 6., 4.
- Nagykanizsán, a Képzőművészek házában „Álomjárók Indiában” címmel megnyílt Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet állandó kiállítása. *Zalai Hírlap* 1997. szeptember 15., 7.
- Napló. Új-Delhiben, a Magyar tájékoztatási és kulturális központ kiállítási termében... *Magyar Nemzet* 1979. január 10., 4.
- Pap Ágnes, G. Hajnóczy Rózsa indiai levelei II. *Irodalmi Szemle* 55/9 (2012) 28–33.
- Pogány Ö. Gábor, Anya és lánya Indiában: Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet kiállítása a Ráday Kollégiumban. *Confessio* 6/2 (1982) 69–72.
- Rae, Ranjit–Bethlenfalvy, Géza, *Enchanted India – Varázslatos India*. Nagykanizsa, 2008.
- Renner Zsuzsanna, Zarándokúton: Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet életének és művészeti pályájának rövid története. In: *A misztikus India – két magyar festőművészeten keresztül. Mystic India – Through the Art of Two Hungarian Painters*. Szerk. Renner Zsuzsanna. Budapest, 2007, 12–23.
- S. Farkas Erzsébet, a külföldön élő neves festő Rabindranath Tagore képével. *Képes Pesti Hírlap* 1936. május 9., 2.
- Sass Baba táncosfilmje hétfőn és kedden a Városi Moziban. *Zalai Közlöny* 1933. május 25., 4.
- Sass Brunner Erzsébet, Farkas Böske. In: *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. V. Budapest, 2004, 970.
- Sass Brunner Ferencné Farkas Böske. In: *Magyar művészeti lexikon*. Budapest, 1938, 120.
- Sass Brunner Ferencné Farkas Böske. In: *Művészeti Lexikon*. IV. Budapest, 1968, 224.
- Sass Brunner, Elizabeth–Brunner, Elizabeth, *Mystic India through Art*. Tokyo, 1937.
- Sassék indiai filmjét tegnap este mutatták be. *Zalai Közlöny* 1933. május 30., 3.

- Sassné és leánya a lángba borult Keletről útban vannak Magyarország felé. *Zalai Közlöny* 1938. július 9., 2.
- (Sz. S.), Sass Ferenc zalai művész és világiáró családja nagysikerű kiállítása. *Zalai Hírlap* 1936. február 9., 2.
- Szabó Lilla, *Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet élete és művészete*. Doktori disszertáció (ELTE BTK). Budapest, 2009.
- Szenes Tilda, Két magyar festőnő Tagore iskolájában. *Újság* 1932. május 15., 34.
- Szenes Tilda, Két magyar művésznő Indiában. *Dolgozó Asszonyok Lapja* 1930. augusztus, 122–123.
- Tagore, a misztikus költő*. Szerk. Ubornyák Katalin. Budapest, 2004.
- The Call of India. Retrospective Exhibition of Paintings by Elizabeth Brunner and Elizabeth Sass Brunner*. Ed. by Lázár, Imre. New Delhi, 2010.
- Tiszta élet öröm. In memoriam Sass Brunner Erzsébet 1889–1950*. Szerk. Bethlenfalvy Géza. Veszprém, 1989.
- Tisztelet a szülőföldnek. *Magyar Hírek* 1983. január 8., 24–25.
- Tugya Beáta, Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet találkozása és barátsága Mahátma Gandhival. *Zalai Múzeum* 25 (2020) 475–487.
- (V. J.), Magyarok Indiában. *Magyar Hírek* 1982. április 3., 22–23.
- Vass Zoltán, Erzsike, azaz két látomás. *Népszabadság* 1991. január 28., 19.
- Végh Alpár Sándor, Kelet lányai. *Magyar Nemzet* 2001. november 3., 34.
- Vértés János, Brunner Erzsébet, az Indiában élő festőművésznő a Unity International Foundation nevű indiai kulturális szervezet nemzetközi díját kapta. *Magyar Hírek* 1983. június 25., 5.
- Vikendező, Autón Sümegre... *Sümeg és Szentgrót* 1938. január 30., 1–2.
- Világot járt portrék, ajándékba. *Városkép* 1993. január 11., 10.
- Wojtilla Gyula, Rabindranath Tagore Magyarországon. In: *India magyar szemmel*. Szerk. Bethlenfalvy Géza–Puskás Ildikó. Budapest, 1987, 26–30.